"DÜŞÜNCƏ" DƏRGISININ PULSUZ ƏLAVƏSI: 3
FIZIKA - KIMYA - BIOLOGIYA: 1

ƏDALƏT TAHİRZADƏ

İSGƏNDƏR RZAZADƏ -

AZƏRBAYCANIN İLK ENERGETİKİ

2000
362

327
T28

Dosent
ƏDALƏT TAHİRZADƏ

İSGƏNDƏR RZAZADƏ -
AZƏRBAYCANIN İLK ENERGETİKİ

68 581

68312

"Kür" nəşriyyatı
Bakı - 2000

3 27.Ə + 73(2A)Ə

"DÜŞÜNCƏ" DƏRGISININ PULSUZ ƏLAVƏSI: 3
FIZIKA - KIMYA - BIOLOGIYA: 1

Elmi redakor:
Rəhim RƏHIMLI

Yığıcı:
Ülviyyə NƏRIMANLI

Bilgisayar dizaynı
Şəmşir TEYMUROĞLU'nundur

Ədalət TAHIRZADƏ.
Isgəndər Rzazadə - Azərbaycanın ilk energetiki.
Bakı. "Kür" nəşriyyatı, 2000. 36 səh.

Bu kitabça Azərbaycanın ilk energetiki Isgəndər Mirzə Cabbar xan oğlu Rzazadənin (1897-1937) həyat və yaradıcılığına həsr edilib.

Əsər ali və orta məktəb müəllimləri, elmi işçilər, aspirantlar, tələbə və şagirdlər üçün nəzərdə tutulub.

T 2302040000 – 051
061 – 2000

© "Düşüncə" dərgisi, 2000

"Kür" nəşriyyatı mətbəəsində (akad Z.Xəlilov küç., 25)
1000 nüsxə basılıb

بسم الله الرحمن الرحيم

MÜƏLLIFDƏN

"DÜŞÜNCƏ" dərgisinin oxucularına təqdim edilən bu kitabça 1989-cu ilin başlanğıcında Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar Institutunda işlədiyim çağda qələmə alınıb və o zaman Akademiyanın "ELM" qəzetində (4 fevral 1989, №5) və müstəqil "DÜNYAYA QAPI" qəzetində (dekabr 1991, №№ 24-27) qısaltmalarla dərc edilib. Bundan sonra görkəmli alim, müəllim və mühəndis Isgəndər Rzazadə haqqında bir çox maraqlı faktlar və sənədlər toplasam da yenidən bu mövzuya qayıtmadım. Yalnız indi -"DÜŞÜNCƏ" dərgisi nəşr edilərkən I.Rzazadəni bir daha tanıtmağı gərəkli saydım. Onun həyatını daha incəliklə öyrənməkçün bir müddət MTN arxivində işlədim.

1989-da yazdığım mətn bu nəşrdə həm bütövlüklə, həm də xeyli əlavələrlə və yenidən işlənilmiş biçimdə verilir.

Çox təəssüflənirəm ki, Isgəndər Rzazadə kimi olduqca görkəmli bir şəxsiyyət xalqımızın yaddaşından silinib.
Ancaq ən ürəkgöynədən hal budur ki, onun haqqında məqalənin dərc edilməsindən 10 ildən çox vaxt keçsə də Akademiya başda olmaqla heç bir elm ocağından indiyədək bir səs-səmir çıxmayıb. Belə ağır itkiyə bugünədək soyuqqanlılıqla dözmək barışılmaz tarixi ədalətsizlikdir. Inanmaq istərdim ki, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, onun uyğun elmi qurumları, Elmi-Tədqiqat Energetika Institutu və b. elmi mərkəzlər Isgəndər Rzazadə irsinin yenidən millətimizin malı edilməsi üçün, nəhayət, bir iş görməyə başlayacaqlar.

Yeri gəlmişkən, AR Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi arxiv şö'bəsinin rəisi Xaqani Bağırova və həmin şö'bənin əməkdaşı Şamil Naibova həm I.Rzazadəyə, həm də repressiya olunmuş başqa görkəmli insanlarımıza aid arxiv sənədləriylə tanış olmağıma lütfkarlıqla şərait yaratdıqlarına görə minnətdarlığımı bildirirəm.

23 may 2000-ci il.

AXTARIŞ

Allah hər şeyi biləndir!
(Qur'an, "ər-Rum": 62)

Dərdli insanların acı keçmişlərini üzə çıxarmaqda mənə can-başla köməklik göstərən Elmlər Akademiyası mərkəzi elmi arxivinin işçiləri Aliyə xanımla Kəmalə xanımın gətirdikləri şəxsi işdəki ünvanı öyrənərək yeni bir məş'um ömür yolunu araşdırmaq yanğısı ilə onlardan ayrılıb *"İsmailiyyə"*dən küçəyə çıxanda 1988-in 27 avqustu idi. İsti beyini deşir, gün asfaltı qaynadırdı. Sənədlərdən tanış olduğum insanın böyüklüyü haqqında məndə yaranan təəssürat isə onu bir an da gecikmədən, elə günü bu gün tapmağa sövq edirdi. Özü də, bu insanın adının indiyədək heç yerdə çəkilməməsi, tarixin 51 yaşlı ağbədiyə haqsızlığı da məni *"Basin küçəsi, 79, 43-cü mənzil"* adlı ünvana qovurdu.

Doğrudur, bilirdim ki, "xalq düşməni" kimi tutulmuş, işdən çıxarılmış bir çoxlarının vaxtilə yaşadığı evlər bu gün sökülüb, yerində başqaları tikilib. Bir zaman böyük qurucu Əliş Ləmbəranski də Basin (indiki Füzuli) küçəsinin yastı-yapalaq evciyəzlərini vağzaldan Lenin (indiki "Respublika") sarayınacan götürdüb təmizlətmişdi; deməli, axtardığım ev də onların arasında ola bilərdi.

Bu düşüncələrlə Beşmərtəbənin qarşısına çatanda tək nömrələrin küçənin üst qatında qaldığını görüb arxayınlaşdım. Nədənsə, əmin idim ki, bina salamatdır və əlimin qohum-qardaşından da hökmən kimisə tapacağam. Ancaq 79-cu evin yaxında, yoxsa uzaqda olduğunu bilmədiyim üçün soldakı binaların nömrələrini saya-saya Basinlə üzü vağzala yol aldım. Sən demə, 79 küçənin lap qurtaracağında, vağzalla burun-buruna olan bina imiş. Gəlib bura çatanda kələyim kəsilmiş, yorğunluq o yana, isti məni əldən salmışdı.

Nə isə. Yuxarı çıxıb 43-cü mənzilin zənginin düyməsini basdım. Qapının arxasından bir qadın səsi kimi axtardığımı soruşdu. Dedim ki, Akademiyadan gəlmişəm, vaxtilə bu mənzildə yaşamış dosent İsgəndər Cabbar oğlu Rzazadənin qohumlarını axtarıram. Səs dedi ki, burada Rzazadə yaşamır. Dedim ki, onda heç olmasa onun mənzilinə köçənlərlə görüşmək istəyirəm.

Uzaqlaşan ayaq tappıltısı eşidildi. Aradan bir müddət keçsə də çəç-səmir çıxmadı. Yenə zəngi basdım. Bu dəfə qoca bir qadın gəldi, qapını açıb nə istədiyimi soruşdu. Dedim ki, mən 1937-ci ildə "vətən xaini" kimi işdən çıxarılmış alim İsgəndər Rzazadənin ailəsi haqqında mə'lumat almaq istəyirəm. İşdən çıxarılandan sonra onun başına nə gəldiyi mənə bəlli deyil, ona görə də yaxın adamlarını soraqlayıram. Siz onun keçmiş mənzilində yaşayırsınız, bəlkə bu haqda bir şey biləsiniz.

Qadın məni içəri çağırdı və... hönkürtü ilə ağlamağa başladı. Gözlərindən yaş dolu kimi tökülürdü. Özünü heç cür ələ ala bilmirdi. Dedi ki, oğul, adım Hökümədir, 71 yaşım var. Mən Universitetdə oxuyanda Əhməd Kazımov adlı bir cavan filosofu

sevirdim. O da məni özünə çox yaxın sayırdı. Olduqca centlmen gənc idi. Çox gözlədim, gəlmədi. Ərə də getdim, uşaqlarım da oldu, ancaq onu bu gün də ürəyimdən çıxara bilmirəm. Bu gün də Əhmədin xəyalı ilə yaşayıram. Xahiş edirəm ki, öyrən görək mənim Əhmədimin başına nə gəldi...

Gözləmədiyim sel kimi göz yaşları, 71 yaşlı qadının öz ürəyində 51 il ən dəyərli yadigar kimi qoruyub saxladığı ilk sevgisinə sədaqəti məni sarsıtdı. Hətta bir an bura niyə gəldiyimi də unutdum. Handan-hana toxtaqlıq tapdım.

Bir azdan qonşular da başımıza toplaşdılar. Höküməˆ Salamzadə'nin qartmağı qopmuş yaralarına toxunmaq istəmədiyimdən, onun qızına, qonşulara üz tutub İ.Rzazadə haqqında bir şey bilib-bilmədiklərini soruşdum. Heç kəs tutarlı söz deyə bilmədi. Artıq sakitləşmiş Hökümə xanım da söhbətimizə qoşuldu. Bildirdi ki, bu mənzili bizə verəndə burada heç kəs yaşamırdı; mən Rzazadələr ailəsindən kimsəni görməmişəm.

Az qala hər şeydən əlimi üzüb kor-peşman geri qayıtmağa yığışırdım ki, 27-ci mənzilin sakini, Universitetin müəllimi İrina Svetlova dadıma çatdı. Dedi ki, İ.Rzazadə tutulanda mən çox kiçik olmuşam, ona görə heç nə xatırlamıram. Ancaq mərhum anamın danışdığı bə'zi şeylər yadımda qalıb. Anam söyləyirdi ki, İsgəndər Rzazadə xaricdə təhsil almış yüksək savadlı və mədəni bir şəxs idi. Arvadı gözəl Asya xanımı sonsuz məhəbbətlə sevirmiş. İstəyirmiş ilk övladı oğlan olsun. Ancaq ilki qız doğulub. İkinciləri oğlan olanda isə alimin sevincinin həddi-hüdudu yoxmuş. Oğlanın adı Nazim idi. Mənimlə bir yerdə çəkilmiş şəkli də var. (Sonra o, ailə albomunu gətirib Nazimlə 4-5 yaşlarında çəkilmiş fotosunu göstərdi). Anam danışırdı ki, Asya xanım vərəmdən öldü. Bu hadisə alimi sarsıdıb. Arvadının qırxı günü evdə təkcə oturaraq patefonda qəmli havalar çaldırırmış. Qonşuları da evinə də'vət edib, ancaq onu tək qoymağı məsləhət biliblər. Elə həmin gecə də gəlib aparıblar. Gedəndə deyirmiş ki, mən günahsızam... (Sonralar bu danışılanların çoxunun doğruluğu təsdiqləndi).

İrina Aleksandrovna *"Nazim indi haradadır?"* sualı qarşısında yalnız çiyinlərini çəkdi və bacı-qardaşın xalasının yanında yaşadığını dedi.

Ev yiyəsi və qonşularla sağollaşıb küçəyə çıxdım.

Birbaş DİN-nin ünvan bürosuna gəldim. Aydın oldu ki, Bakı şəhərində Nazim İsgəndər oğlu Rzazadə adlı adam yaşamır. Ancaq bürodakı qız eyni ad-familli, atasının adı isə Abutalıb olan bir nəfərin ünvanını verdi. O illərdə hər şeyin mümkünlüyünü, hətta övladın qorxudan öz atasının adını da dəyişdirə biləcəyini düşünüb hər ehtimala qarşı Haqverdiyev küçəsindəki həmin ünvana da baş çəkməyi qərara aldım.

Ev yiyələri işdə idi. Kiçik qızlarından telefon nömrəsini öyrənib axşam zəng etdim. Nazimin özünü yenə tapmadım, ömür-gün yoldaşı Aidə xanım'la danışdım. Bildirdi ki, ərinin atasının adı həqiqətən Abutalıbdır və o, siz axtaran adam deyil.

Məni umudsuzluq çulğadı - deməli, dövrə qapandı, son mə'lumat yolu bağlandı; axı ünvan bürosunda qeydə düşməyən şəxsi hansı vasitə ilə tapa bilərsən? Gərək bütün Bakının evlərini mənzilbəmənzil gəzəsən!..

Səhəri gün işdə ikən telefonum zəng çaldı. Aida xanım idi. Dedi ki, bilirsiniz, axşam ərim gələndə onunla danışdıq, sən demə, həmin Nazim onunla bir sinifdə oxuyub. Hətta ərim olimpiadada birinci yeri tutubmuş, Nazim deyirmiş ki, qalib gələn mənəm. Ərim söyləyir ki, Nazim Engels küçəsinin Parkovı (indiki Mehdi Hüseyn) küçəsi ilə kəsişməsindəki böyük evdə qohumlarının yanında yaşayırdı, ancaq ünvanı dəqiq xatırlamıram. Ərimlə həmin Nazim sonuncu dəfə təxminən on il qabaq görüşüblər. O, deyəsən, Moskvaya köçüb, orada yaşayır.

Mə'lumat üçün Aida xanıma təşəkkür edib deyilən ünvana yollandım. Düz iki gün dalbadal Engels və Mehdi Hüseyn küçələrinin kəsişdiyi yerdəki bütün evlərin bloklarını bir-bir gəzib İsgəndər və Nazim Rzazadələri soraqladım. Heç kəs heç nə bilmədi. Mənzil-istismar idarəsində isə 37-nin ünvanları yazılan ev kitablarının çoxdan yandırıldığını öyrəndim. (Çox-çox sonralar bildim ki, axtardığım mənzil M.Hüseyn küçəsindəki 88 saylı evdəymiş; burada Nazimin xalası Aliyə xanım Tahirova yaşayırdı).

Aradan üç ay vaxt keçdi. Bu müddət uzunu İsgəndər Rzazadəni, onun yaxın adamlarını tanıyacaq şəxsləri axtarır, axtardıqca əlim boşa çıxır, əlim boşa çıxdıqca umudsuzluğa qapılırdım. Bir gün akademik İosif Yesmanın oğlu, köhnə dostum Boqdan İosifoviçi "yaxaladım". İ.Rzazadə Energetika Bölümündə onun atasının müavini olmuşdu, buna görə də ailələri arasında indi də əlaqə ola biləcəyini düşünürdüm. Oğul Yesmanın özü heç nə bilmədi, ancaq iki nəfərin telefon nömrəsini verib onlardan soruşmağımı məsləhət gördü.

Birinci nömrənin yardımı ilə tanınmış bir akademiklə görüşdüm. Dedi ki, İsgəndər Rzazadə mənim müəllimim olub. Ancaq uşaqlarından xəbərim yoxdur. *"Bəs İ. Rzazadə Azərbaycan energetika elminə nə kimi töhfələr verib, ondan hansı elmi-təcrübi irs qalıb?"* sorğuma qocaman alim *"elə bir şey yoxdur"* cavabını yerdi. Sözlərindən belə çıxdı ki, İ.Rzazadə mühəndis və elmi işçi kimi orta səviyyədən də aşağı dururmuş. Əsas xidmətləri də budur ki, *"bir-iki xırda-xuruş"* su elektrik stansiyasının yaranmasında iştirak edib. Vəssalam!

Aradan 51 il keçəndən sonra da müəlliminin əməyini e'tiraf etməyə qıymayan dargöz şagirdin naxələfliyi mənə bərk tə'sir etdi və onunla danışmağı belə artıq sayıb ikrahla ayrıldım.

İkinci telefon nömrəsi isə Elmi-Tədqiqat Energetika İnstitutunun direktoru Asəf Hüseynov'un idi. O da dedi ki, heç nə bilmirəm. Ancaq boyun oldu ki, bir şey öyrənən kimi xəbər verəcəyəm.

Onun zəngini neçə gün gözləsəm də səs-səmir çıxmadı. Artıq əlimi hər yerdən üzmüşdüm.

İndiyədək heç bir uğursuzluq mənə bu qədər daxili əzab verməmişdi. İ.Rzazadənin qohumlarını, Nazimi tapmaq, alimin 37-dən sonrakı taleyini hökmən öyrənmək arzusu məni bir an da rahat qoymurdu. Elm tariximizdən düşüb itmiş bu böyük şəxsiyyətin millətimizə mütləq qaytarılmasının zəruriliyini dərk edir, ancaq acizliyimi duyduqca qovrulurdum. Sözsüz ki, o ailəni tanıyanlar Bakıda yox deyildi, bəlkə də lap mənim yanımda da hərlənirdilər, ancaq onları necə tanıyım, necə tapım?!

Yaşadığı otağın içində qiymətli əşyasını itirən, ancaq onu heç cür tapmayan adamın gününə düşmüşdüm!..

Noyabrın ilk günləri idi. Birdən Asəf Hüseynov zəng vurub bildirdi ki, təkcə onu öyrəndim ki, İ.Rzazadənin arvadı keçmiş xarici işlər nazirimiz Tahirə xanım Tahirovanın qohumudur.

Bu xeyirxah insan heç ağlına da gətirmədi ki, əslində bir cümləlik mə'lumatı ilə üstündə aylarla çalışdığım dolaşıq düyünü açdı...

ÖVLADLAR TAPILDI

Allah səbr edənlərlədir!
(Qur'an, "əl-Ənfal": 66)

Tahirə xanım söylədi ki, İ.Rzazadənin arvadı **Asya Əziz qızı Tahirova** mənim dayıqızımdır. Oğlu **Nazim** indi Moskvada yaşayır (ünvanını və ev telefonunu verdi). Qızı **Elmira** isə Bakıdadır, kimyaçıdır, APİ-də müəllim işləyirdi (telefonunu tapa bilmədi).

Moskvaya - Nazimin evinə nə qədər zəng vursam da dəstəyi götürən olmadı. Elmira xanımı tapmaq üçünsə xeyli vaxt getdi. Vaxtilə işlədiyi API-nin (indiki N.Tusi adına ADPU) kimya kafedrasından onun ən yaxın rəfiqəsi Nəzirə xanım Mehmandarova'nın telefonunu tapıb verdilər. İki gündən sonra Nəzirə xanımdan öyrənə bildim ki, Elmiranın indiki familiyası Sultanovadır, təqaüdə çıxıb və ev telefonu da filandır.

...Son illərdə məni Elmira Sultanovadan ilk dəfə eşitdiyim "allo" sözü qədər bəlkə də heç nə sevindirməmişdi - bu sözü eşitmək üçün çox əziyyət çəkdiyimdənmi, yoxsa İsgəndər Rzazadə nəslindən kimsənin intizarında uzun müddət olduğumdanmı, bilmirəm. Avqustun 27-sində nə qədər qol-qanadı sınıq idimsə bu gün o qədər sevincək idim!

Elmira xanım qardaşının Moskvadakı ev telefonunu soylədi. (Sən demə, Tahirə xanımın verdiyi nömrənin ilk iki rəqəminin yerləri dəyişik düşübmüş, həmin nömrə isə, ümumiyyətlə, yoxmuş, ona görə də Moskva ilə danışığım baş tutmurmuş).

Sonra onunla görüşmək üçün sözləşdik. Axşam isə Moskvaya zəng vurdum. Nazim evdə yoxdu. Uşaqları ilə danışıb telefon nömrəmi qoydum. Səhərisi işdən mənimlə danışdı. Atası ilə bağlı bə'zi sənədləri göndərəcəyini bildirdi.

Bir gün keçmiş Elmira xanımla görüşdük, ancaq söhbətimiz məcburən yarımçıq qaldı. Araya unudulmaz noyabr-dekabr hadisələri düşdü. 89-un yanvarın 15-də Moskvadan məktub aldım. İki həftə sonra isə yenidən Elmira xanımla görüşüb İsgəndər Rzazadənin ömür yolunun kölgəli guşələrini öyrəndim...

KİMDİR İSGƏNDƏR RZAZADƏ?

Onların (axirətdə) heç bir
qorxusu yoxdur və
onlar qəm-qüssə gőrməzlər.
(Qur'an, "əl-Bəqərə": 274)

Kimdir İsgəndər Rzazadə və Azərbaycanın elm tarixində hansı yeri tutur, daha doğrusu, tutmağa mə'nəvi haqqı olduğu, ancaq zorakılıqla məhrum edildiyi hansı yer onun adı ilə bağlıdır? Çağdaşlarının, yoldaşlarının, işdaşlarının və şagirdlərinin bilərəkdən və bilməyərəkdən, ad-sanına, xidmətlərinə yiyə çıxanların istəməyərəkdən 51 il cavabsız qoyduğu bu sorğunun cavabı ürəyi həm göynədir, həm də onu öyünc, qürur hissləri ilə doldurur. Təkcə özünə yox, bütövlükdə Azərbaycan energetika elminə qarşı edilmiş cinayətin ölçüsünü duyduqca ürək sızıldayır, ancaq yox edilmiş şəxsin yoxedilməzliyinin əzəmətini, təntənəsini gördükcə bu sızıltının yerini qürurlu duyğular tutur...

***

Tehranın kasıb adamlarından biri olan həmədanlı **Kərim kişi** oğlu Cabbarı çox erkən yaşlarında, özü də zorla evləndirmişdi və Cabbarın sevmədiyi bu qadından Səttar adlı bir oğlu və bir qızı da vardı. Sevgi bəsləyə bilmədiyi ailədən yaxa qurtarmaqçün 1870-ci ildə Tehrandan baş götürüb qaçan **Cabbar** Bakıya gəldi və burada müxtəlif şəxslərdən həkimliyin sirlərini öyrəndi. Ancaq həkimlik etməyə icazə verən rəsmi sənədi - həkimlik diplomu olmadığına görə gizli şəkildə müalicəylə məşğul olmağa başladı. Bir neçə il sonra Qazana gedərək buradakı məşhur tatar dövlətlisi Ömər ağanın qızı Gülcamalı uzunmüddətli ağır ruhi xəstəlikdən sağaltdı və 1893-cü ildə Ömər ağanın obiri qızı **Güləndam xanım**'la evləndi.

Cabbar yeni ailəsiylə 1894-cü ildə Rusiyaya səyahətə çıxdı və Yaroslavl, Moskva, Kolomna, Peterburq, Tiflis şəhərlərini gəzdi. Kolomnada olarkən oğlu **Qafar (2.4.1894-1968)** dünyaya gəldi.

Özünün və ailəsinin yaşayışını tə'min edəcək qədər təcrübə qazandığına tam arxayın olan Cabbar yenidən Tehrana qayıtdı. Artıq Rusiyadan gəlmiş məşhur mütəxəssis sayılaraq hətta "həkimbaşı" çağırılan və başqalarından onu *"Mirzə Cabbar xan"* adlandırmağı tələb edən həkim 1894-cü ildə Nasirəddin şah Qacarın (1831-1896) sarayına də'vət edildi və saray xanımlarının müalicəsi kimi mühüm və ciddi bir işlə məşğul oldu. 1896-cı ildə şahı Rza adlı birisi tapança atəşiylə qətlə yetirəndən sonra həkimin şah sarayında xidməti də başa çatdı.

18 noyabr 1897-ci ildə Mirzə Cabbar xanın ikinci övladı İsgəndər Tehranda anadan oldu.

1899-cu ildə arvadının istəyiylə Rusiyaya dönməyə qərar verən Mirzə Cabbar ailəsiylə Tehrandan köçərək öncə Qəzvinə, 1900-cü ildə Rəştə (burada həmin il onun qızı **Firəngiz** dünyaya gəldi), 1903-cü ildəsə Ənzəliyə, oradan da Bakıya gəldi.

İrandan fərqli olaraq Rusiyada diplomsuz adamın həkim işləməsi yasaqdı və belə şəxsi istənilən vaxt həbs edə bilərdilər, Mirzə Cabbarınsa başqa heç bir sənəti yoxdu, buna görə də o xüsusən yerli həkimlərin dövlət orqanlarına şikayət etməsi üzündən tez-tez yaşayış və iş yerini dəyişməyə, bu şəhərdən başqasına köçməyə məcbur olurdu. Məsələn, 1903-cü ildə o və ailəsi Bakı - Tiflis - Qars - İrəvan mahalındakı Qarakilsə, Allahverdi - Tiflis - Kutais marşrutu üzrə hərəkət etmişdi. Çox vaxt ailəsindən uzaqda işləməsi və aylarla evə gələ bilməməsi üzündən Kutaisdə arvadıyla onun arasında narazılıq yarandı və ayrılmalı oldular. Razılığa əsasən Mirzə Cabbar İsgəndəri də götürüb Batuma getdi, Güləndam xanım, Qafar və Firəngizsə Kutaisdə qaldılar. Ancaq övlad sevgisi ailəni Tiflisdə yenidən birləşdirdi.

Təbii ki, bu zaman köhnə problem - yaşayış uğrunda mübarizənin yol yoldaşı olan məhrumiyyətlər yenə öz yerində qalmışdı. Buna görə də Mirzə Cabbar gizli həkimlik "meydanı" tapmaqçün axtarışlarını sürdürməkdəydi. 1904-də onlar Tiflisdən Gəncəyə, oradan Yelenendorf (indiki Xanlar) və Slavyankaya, oradan yenə Yelenendorf, Gəncə və Tiflisə getdilər. Söz yox ki, bütün bu gəzintilər balaca İsgəndərin də dünyagörüşünə ciddi tə'sir göstərirdi. Ən müxtəlif yerlərlə, şəhərlərlə, ən müxtəlif təbiətli ailələr və insanlarla tanış olduqca onu çulğayan mühit haqqında təsəvvürləri genişlənir, eyni zamanda, atasının nə qədər əzab-əziyyət çəkdiyini müşahidə etdikcə yaşayışın çətinliklərini çox erkən yaşlarından bütün gerçəkliyiylə dərk edirdi. Bu üzücü köçəköçlər onda uşaq marağı doğursa da yaşına yaraşmayan dərəcədə zəngin həyat təcrübəsi də qazandırırdı. Görünür, sonralar öz ailəsinə qayğıcıllıqla, duyumculluqla yanaşmasının özülü də elə həmin uşaqlıq çağlarında qoyulmuşdu.

1905-ci il həm Rzazadələr ailəsinin, həm də şəxsən İsgəndərin həyatında dönüş ili oldu. Belə ki, onlar Tiflisdəykən yeni canişin Vorontsov-Daşkov Mirzə Cabbara xiromantiya (əl cizgilərinə baxmaqla taleyi öncədən müəyyənləşdirmə) ilə məşğul olmağa rəsmən icazə verdi. Artıq heç kəsdən çəkinmədən və heç yerə köçməyə vadar olmadan sərbəst işləmək imkanı qazanmış Mirzə Cabbardan ötrü xiromantiya əslində həkimliyini davam etdirməkçün çox gözəl və e'tibarlı pərdəyə çevrildi. Bundan sonra ailənin maddi və psixoloji durumu da sabitləşdi və uşaqların təhsil və tərbiyəsinə daha ciddi yanaşıldı. Məsələn, İsgəndər uşaq bağçasına verildi. İndiyədək müxtəlif rus dayələrindən tərbiyə alan və rus dilini də öyrənən İsgəndərin uşaqlığında bağça ilk ən önəmli dönəmdir.

Artıq inqilab dənizində çapalamağa başlayan Rusiya özünün xilasını xalqları bir-birinə qırdırmaqda görürdü. Ondan "Böyük Ermənistan" yaratmaq və'dini almış ermənilər bu gün olduğu kimi onda da türkləri - düşmənlərinin "azərbaycanlı" adlandırmağı sevdiyi bizləri rus silahıyla qırmağa başladılar. Bu qırğın ermənilərin türklərlə birgə yaşadığı bütün torpaqlarda, o sıradan Tiflisdə də şiddətlə gedirdi. Ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərdən dəhşətə gələn Rzazadələr ailəsi daha bu şəhərdə yaşamağın mümkünsüzlüyünü görüb Bakını ömürlük vətən seçdi.

Elə həmin 1905-də uşaqlarını məktəbə vermək istəyən Mirzə Cabbar xan çətinliklərlə üzləşdi. Yalnız Hacı Zeynalabdin Tağıyevin sevimlisi, Bakı real məktəbinin

şəriət müəllimi **Mirzə Yusif Talıbzadə**`nin işə qarışmasından sonra Qafar Bakı real məktəbinə qəbul edildi, İsgəndərsə yuxarı hazırlıq sinfinə götürüldü. 1 sentyabr 1907-də İsgəndər artıq həmin məktəbin birinci sinif şagirdiydi. İkinci sinifdə ona da şəriət və türk dili dərslərini Mirzə Yusif Talıbzadə deyirdi. Məhz uşaqların sayəsində bu gözəl insanın ailəsiylə Rzazadələr arasında çox yaxın ünsiyyət yaranmışdı. Belə ki, Mirzə Yusifin həm öz ailəsi, həm bacısı Rüqiyyə xanım və onun əri Mirzə Tağı tez-tez Mirzə Cabbargildə və Mirzə Cabbargil də onlarda qonaq olardılar. Əlbəttə, isgəndərin tərbiyəsinə bu amil də çox ciddi tə'sir göstərmişdi.

Artıq maddi vəziyyətini tam qaydaya salan ailə 1908-dən başlayaraq uşaqları hər il yay tə'tilində ya Qafqazın mineral sularına - Kislovodsk və Jeleznovodska aparır, ya da onlarla Abşeron bağlarında dincəlirdi. Bu müddətdə Güləndam xanım da boş oturmamış - diş həkimliyi sənətinə yiyələnmişdi və onun xeyli geniş müştəri dairəsi yaranmışdı. Bu, ananın ailə işlərində aparıcı qüvvəyə çevrilməsiylə nəticələndi. İndiyədək öz ailəsinin şahı kimi hər yerdə və hər şeydə söz yiyəsi olmuş Mirzə Cabbar xan bu durumda, görünür, doğru yolu tapa bilmədi - 1908-də o, Salyandan olan 18 yaşlı **Mələkə** adlı bir qızla evləndi və Güləndam xanımın e'tirazına baxmayaraq onu evə gətirdi. Bu zamandan ailə birdəfəlik parçalandı və Mircə Cabbar Güləndam xanımın uşaqları da götürüb başqa evdə yaşamasına icazə verdi. Doğrudur, o, bundan sonra da övladlarına həmişə qayğı göstərməyə çalışdı, ancaq uğursuz seçimi sonucunda özünün maddi və mə'nəvi durumu sarsıntılara uğradı. Beləliklə, 1908-dən başlayaraq İsgəndər də əslində ana himayəsində böyüdü və təhsil aldı.

(Bütün bu hadisələr İsgəndər Rzazadənin böyük qardaşı Qafar Rzazadənin 1964-65-ci illərdə qələmə aldığı, yalnız 3 cildiylə tanış ola bildiyim çoxcildlik "Xatirələr" adlı əlyazmasında incəliklə təsvir edilib).

MUSAVAT HÖKUMƏTİNİN OXUTDUĞU TƏLƏBƏ

Biz ayələrimizi belə başa salırıq ki, onlar:
"Sən dərs almısan",- desinlər və
Biz də onu bilən bir camaata izah edək.
(Qur'an, "əl-Ən'am": 105)

1915-ci ildə Bakı real məktəbində orta təhsilini qızıl medalla başa vuran İsgəndər maddi sıxıntı üzündən hələ 5-ci sinifdə ikən evlərdə dərs verməklə dolanırdı. Həmin il **Peterburq Politexnik İnstitutunun elektromexanika fakültəsinə** girən gənc burada dörd semestr oxuyub 3 kursa keçdi. Ancaq 1917-nin payızında Peterburqda vətəndaş müharibəsi olduğuna görə yay tə'tilindən sonra oraya gedə bilməyib Bakıda qaldı və **Bibiheybətdə mərkəzi elektrik stansiyasında** (sonralar L.Krasin adına idi) iki il təcrübəçi, son vaxtlardasa stansiya mexaniki işlədi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə - 1919-un avqustundan 1920-nin yanvarınadək isə **Azərbaycan dəmiryolunun Bakı və Biləcər stansiyaları və şəbəkələrinin müdiri** vəzifəsində çalışdı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti 1920-ci ilin başlanğıcında ali təhsilini başa vurmaq üçün onu Fransaya göndərdi. Maddi vəziyyətinin ağırlığını və dərslərdəki uğurlarını göz önündə tutub ona dövlət təqaüdü kəsildi. 1920-nin payızında ali məktəbə girənədək Parisdə - **Sorbon Universitetində** fransız dili məktəbini bitirdi, eyni vaxtda avqust-noyabr aylarında **Parisdəki SQE firmasında** çertyojçu işlədi. 1920/21-ci dərs ilində və 1921/22-ci dərs ilinin birinci yarısında **Nansi şəhərində Ali Elektrotexnika İnstitutunda** oxudu, eyni zamanda 1921-in avqust-noyabr aylarında **Brebax şəhərindəki "Gilbergütt" firmasında** konstruktor oldu. 1922-nin başlanğıcında **Almaniyanın Darmştadt şəhərindəki Ali Texniki Məktəbə** dəyişdirilən İ.Rzazadə 1924-də həmin məktəbin elektrotexnika fakültəsini *"çox yaxşı"* qiyməti və mühəndis-elektrik diplomu ilə qurtardı. *"110.000 v. yüksəkvoltlu ötürmə"* adlı diplom layihəsini məşhur professor Petersenin rəhbərliyi altında yerinə yetirdi.

Ali məktəbi bitirən İ.Rzazadə 5 dekabr 1924-cü ildən Darmştadt şəhərinin elektrik stansiyasında təcrübəçi mühəndis vəzifəsində işə başladı və bir azdan sonra - 1925-in 25 yanvarında **Berlindəki AEQ (Umumi Elektrik Şirkəti) firmasına** həmin vəzifəyə dəyişildi. Berlində olduğu son dörd ayda (1 aprel - 1 avqust 1925) eyni zamanda **Azərneftin Berlin kontorunda** mühəndis işlədi və Berlinin ən böyük elektromexanika və mexanika zavodlarının işi ilə tanış oldu. Burada öyrəndikləri gələcək işlərində onun əlindən tutdu.

MÜHƏNDİS

Allah nə etdiklərinizi görəndir.
(Qur'an, "əl-Ənfal": 72)

Azərneftin rəisi P.Serebrovski 1925-in sentyabrında onu Bakıya - Elektrik Cərəyanı İdarəsinin ("Elektrotok") sərəncamına çağırdı və o, 1926-nın payızınadək texniki şö'bədə layihəçi mühəndis kimi çalışdı. Bu idarədə işlədiyi vaxtda Ağ şəhərdəki **"Qırmızı ulduz" stansiyası ilə İ. Şmidt zavodu arasında 20.000 voltluq ötürmə xəttini layihələndirdi.** (Bu xətt bir qədər sonra çəkildi).

İ.Rzazadə 1927-nin sentyabrında mühüm vəzifəyə irəli çəkildi - **Umumittifaq Xalq Təsərrüfatı Şurasının Bakıdakı Elekrotikinti Şö'bəsi elektrotexnika hissəsinin müdiri** qoyuldu və 1929-un mart-avqust aylarında şö'bə baş mühəndisinin müavini oldu.

Bu şö'bədə işlədiyi vaxt **Şəki** (1927), **Aşağı Zurnabad** (1928), **Zaqatala** (1928), **Stepanakert** (1929) **su elektrik stansiyalarının elektromexanika hissələrini** layihələndirdi və onların quraşdırılmasına başçılıq etdi. O, **Qarasaqqal**

SES-in də layihəsini vermişdi. İ.Rzazadənin 1934-də eskizini hazırladığı **Tərtər - Gəncə ötürmə xəttinin** layihəsi bəyənilmiş və təsdiq edilmişdi. Bunlardan başqa, Bakı şəhərindəki bir çox müəssisələrin (toxuculuq fabriki, baramaaçan fabrik, sement zavodu və b.) elektrikləşdirilməsi layihələri də İsgəndər Rzazadə əməyinin məhsuludur. Dəmiryolunun elektrikləşdirilməsində də onun zəhməti az olmayıb.

Təsadüfi deyil ki, artıq nüfuzlu mütəxəssis kimi ad-san qazanmış mühəndisdən eyni zamanda respublika **Dövlət Plan Komitəsində Azərbaycan SSR-in elektrikləşdirilməsi məsələləri üzrə əsas məsləhətçi** kimi istifadə olunurdu.

Qarasaqqal SES-in layihəsinin Ümumittifaq Elektrotexnika Birliyinə (ÜEB) verilməsi ilə bağlı olaraq 1929-un avqustunda buraya dəyişdirilən İ.Rzazadə 1931-in yanvarınadək Azərneft mə'dənlərinin və Birliyin başqa trestlərinin elektrik avadanlıqlarına xidmət edən **UEB Neft Şö'bəsinin böyük mühəndisi** vəzifəsində çalışdı.

1931-in yanvarında İsgəndər Rzazadə "direktiv orqanlar"ın qərarı ilə **Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi energetika bölməsinin sədri**, eyni zamanda Rəyasət Hey'ətinin üzvü qoyuldu və 1933-ün martınadək bu vəzifədə qaldı. 1932-nin iyulunda isə eyni vaxtda həm də **SSRİ Ağır Sənaye Komissarlığının Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasındakı müvəkkilinin müavini** işlədi. (Bu vəzifədə 1934-ün iyununadək çalışdı).

Təşkilatçılıq qabiliyyətini, səriştəliliyini göz önündə tutub onu **SSRİ Xalq Ağır Sənaye Komissarlığı (XASK) "HİDROENERJİLAYİHƏ" Tresti Azərbaycan şö'bəsinin ("Az.QidEP") başçısı** qoydular (1937-nin 1 martınadək).

1935-in yanvarında İsgəndər Rzazadə **VII çağırış ZSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü** seçildi.

Tapşırılan bütün işlərin öhdəsindən bacarıqla gələn, qarşıda duran hər hansı məsələnin icrasına son dərəcə məs'uliyyətlə yanaşan İ.Rzazadənin "təsərrüfat cəbhəsində fədakar əməyi", "yaxşı zərbəçi işi" çalışdığı komissarlıq və trestlərin fəxri fərmanları ilə qeyd olunmuş, respublikada" "texniki kadrların yetişdirilməsində məhsuldar əməyi" isə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Fəxri fərmanı ilə mükafatlandırılmışdı (1936).

MÜƏLLİM

Əgər doğru danışırsınızsa kitabınızı gətirin.
(Qur'an, "əs-Səffat": 157)

Leninin ölkənin elektrikləşdirilməsinin kommunizmin ən mühüm tərkib hissəsi olduğu haqqında məşhur müddəasının fəaliyyət proqramı kimi götürüldüyü və Azərbaycanın az qala başdan-başa çıraq umuduna qaldığı bir vaxtda ana yurdunu gözqamaşdırıcı elektrik işığında çimdirmək istəyi ilə gecəsini gündüzünə qatan istedadlı mühəndis qüvvəsini yalnız xalq təsərrüfatındakı təcrübi işlərlə məhdudlaşdırmırdı. Məşğul olduğu sahə üzrə milli kadrların çox qıt olduğu bir zamanda

üzərinə düşən tarixi vəzifənin əhəmiyyətini o, yaxşı dərk edirdi. Buna görə də daha çox yerdə, xüsusən pedaqoji və elmi işdə də xalqına fayda verməyə çalışırdı.

Geniş dünyagörüşlü müəllim və hazırlıqlı elmi işçi olan İ. Rzazadə 8 sentyabr 1925-dən həbs edilən günədək **Azərbaycan Politexnik İnstitutunda** (sonralar o, **"Azərbaycan Sənaye İnstitutu"** və **"Azərbaycan Neft İnstitutu"** adlandırılıb; indiki Azərbaycan Neft Akademiyasıdır) müəllim, bir qədər sonra dosent və kafedra müdiri işləmişdi.

İlk vaxtlar elektrotexnika kafedrasında elektrikölçmə və elektrik maşınları laboratoriyalarında laboratoriya məşğələlərinə rəhbərlik edən İ.Rzazadə 1928-dən institutun inşaat və dağ fakültələrində ümumi elektrotexnika fənnindən müstəqil məşğələlər aparmağa başladı. 1933-dən o, elektrotexnika fakültəsinin yuxarı kurslarında *"elektrik enerjisinin ötürülməsi və paylanması"* adlı xüsusi fəndən ilk dəfə mühazirələr təşkil edib.

1926-cı ildən **N.Nərimanov adına Sənaye Texnikumunun elektrotexnika fakültəsində** dekan (1927-ci ilin sentyabrınadək) və müəllim işləyən İ.Rzazadə 7 il *"elektrik ölçmələri"*, *"mərkəzi elektrik stansiyaları"*, *"ümumi elektrotexnika"* və *"elektrik maşınları"* fənlərindən məşğələlər aparıb. Bu texnikumda elektrikölçmə və elektrik maşınları laboratoriyalarını da 1926-da İ.Rzazadə yaratmış, 1932-ci ilin iyununadək onlara başçılıq etmişdi.

1930-un mayında İsgəndər Rzazadəyə dosent elmi rütbəsi verildi. 1934-də isə Azərbaycan Sənaye İnstitutunun elmi şurası ona dissertasiya müdafiə etmədən texnika elmləri namizədi alimlik dərəcəsi vermək haqqında vəsatət qaldırsa da, görünür, həsədini çəkənlər də tapıldı və bu işə mane oldular.

Bu gözəl müəllim sonralar Azərbaycan Neft İnstitutunun energetika fakültəsinin son kurslarında *"elektrik şəbəkələri"*, *"yüksək gərginlikli ötürmə xətləri"* fənlərindən mühazirələr oxumuşdu. Onu da hökmən göstərməliyik ki, **respublikada bu fənlər üzrə ana dilimizdə ilk mühazirələrin təşkili və energetika terminlərinin yaradılması İsgəndər Rzazadənin adı ilə bağlıdır.**

1935-də Azərbaycan Sənaye İnstitutunda özünün yaratdığı *"Elektrik şəbəkələri və yüksək gərginlik texnikası"* kafedrasına müdir qoyulan dosent İ. Rzazadə burada elmi işin səviyyəsini xeyli qaldırdı. O, tələbələr üçün 18 işin qoyuluşunu təşkil etdi və həmin işlərin aparılması üçün metodik göstəriş hazırlayıb çapa verdi (sonralar nəşr olunmadı). İşlər haqqında təsəvvür yaratmaq üçün bir neçəsini ötəricə göstərək. Son dərəcə bacarıqla quraşdırılmış impuls generatoru, klidonoqraf və katod ossilloqrafı dörd nəfərlik tələbə qrupuna 3-4 akademik saatda katod ossilloqrafında, klidonoqrafda fotoların eyni zamanda çəkilişi və təhlili üçün bütün təcrübi işləri görməyə imkan verirdi.

1936-cı ildə Azərbaycan Enerji İdarəsi ("Azenerqo") qarşısında 110 kilovoltluq xətlərdəki hörüklərin üstünün duz qalıqlarının, toz və dumanın tə"siri altında örtülməsinə qarşı mübarizə aparmaq məsələsi qoyuldu və həmin problemin həlli Azərbaycan Sənaye İnstitutuna tapşırıldı. İsgəndər Rzazadənin başçılıq etdiyi briqada içməli suya həddən artıq qənaət tələb olunan Abşeron şəraitində 110 kilovoltluq

izolyatorların yuyulması yollarını təcrübədə uğurla həll etdi və işin nəticələri adı çəkilən müəssisə sistemində geniş ölçüdə tətbiq olundu. İşinin faydasını görən alim bütün Azərbaycanda elektrik xətlərinin iş rejiminə hava şəraitinin tə'sirini öyrənməyə başladı və çox maraqlı nəticələr əldə etdi. O, elmi axtarışlarını 1937-ci ilin sonunadək yekunlaşdırmağı nəzərdə tutmuşdu...

ALİM

Ən yetkin dövrünə çatdıqda
ona hikmət və elm verdik.
(Qur'an, "Yusif": 22)

Elmdə öz sözünü deməyə başlayan alimi **SSRİ EA Zaqafqaziya Filialı Azərbaycan Bölməsinə (EA ZFAB)** də'vət etdilər. 1 yanvar 1934-də "Azərbaycan Qırmızıbayraqlı Neft İnstitutunun dosenti, mühəndis-elektrik" İ.Rzazadə Bölmənin Rəyasət Hey'ətinə belə bir ərizə yazdı: *"EA Zaqafqaziya Filialı Azərbaycan Bölməsi Rəyasət Hey'ətinin sədr müavini mühəndis [Cəfər] Kazımovla danışıqlarımıza əsasən bununla nəzərinizə çatdırıram ki, 1934-cü ilin başlanğıcından Energetika Bölümündə tətbiqi elektrotexnika sahəsində elmi-tədqiqat xətti ilə işləməyə hazıram və bununla məni adı çəkilən bölümün elmi əməkdaşları sırasına götürməyinizi xahiş edirəm"*.

Ərizəyə **Cəfər Kazımov (1897-1968)** ertəsi gün belə bir dərkənar qoydu: *"Energetika Bölümü, prof.Yesmana. 1934-cü ilin ştatı təsdiq ediləndə dos. Rzazadəni I dərəcəli elmi işçi kimi ora daxil etməyinizi və Rəyasət Hey'ətinin təsdiqinə verməyinizi xahiş edirəm"*.

3 fevral 1934-cü ildən o, Energetika Bölümünə I dərəcəli elmi işçi götürüldü. 1937-nin 1 aprelindənsə burada **bölüm rəhbərinin müavini**'ydi.

Ana dilindən başqa rus, alman, fransız dillərini ə'la, ingilis, gürcü və erməni dillərini zəif bilən alim geniş çeşidli elmi ədəbiyyatdan bacarıqla istifadə edirdi.

İ.Rzazadə Energetika Bölümündə işlədiyi qısa vaxtda da ciddi elmi araşdırmalarla məşğul oldu. Onun *"Abşeronda küləyin gücündən istifadə məsələsinə dair"* 105 maşına səhifəsi həcmindəki, 26 şəkilli elmi işində külək enerjisinin hesablanmasının bütünlüklə yeni qrafik üsulu ortaya qoyulmuşdu.

"ASSR-in energetika ehtiyatları" adlı 14 çap vərəqi həcmində ortaqlı elmi işində respublikanın neft, qaz, su, külək, günəş və bərk yanacaq ehtiyatlarının vəziyyəti çoxlu xəritələrlə təhlil edilmişdi.

EA ZFAB Nəbatat bağında quraşdırdığı SVEİ tipli çoxqatlı külək mühərrikində apardığı sınaq işlərinin nəticələri də maraqlı olmuş, bu haqda dəyərli elmi hesabat hazırlamışdı.

Vətəndaş alimin araşdırmalarında, elmi yazılarında Azərbaycan energetikasının inkişaf yolları axtarılır, onun çiçəklənməsi üçün konkret vasitələr göstərilirdi. *"Besillik planda ASSR-in elektrikləşdirilməsi"* (1928) adlı ilk məqaləsindən başlayaraq

İSGƏNDƏR RZAZADƏNİN ÖMÜR YOLU FOTOLARDA

Tiflis, 1903

Qafar və Isgəndər. Tiflis, 1903

Bakı, 1905

Mirzə Cabbar, Qafar, Firəngiz, Isgəndər, Güləndam xanım. Bakı, 1905

Güləndam xanım, Firəngiz, Qafar, Mirzə Cabbar, Isgəndər.
Bakı, 1908

Firəngiz, Qafar, Isgəndər. 1913

68561

Isgəndər anası Güləndam xanımla.
1913

Республ
им

Isgəndər qardaşı Qafarla. 1906

Isgəndər Fransada. 1920
(Soldakı şəkil)

Isgəndər Nansi şəhərində (Fransa).
13 dekabr 1920

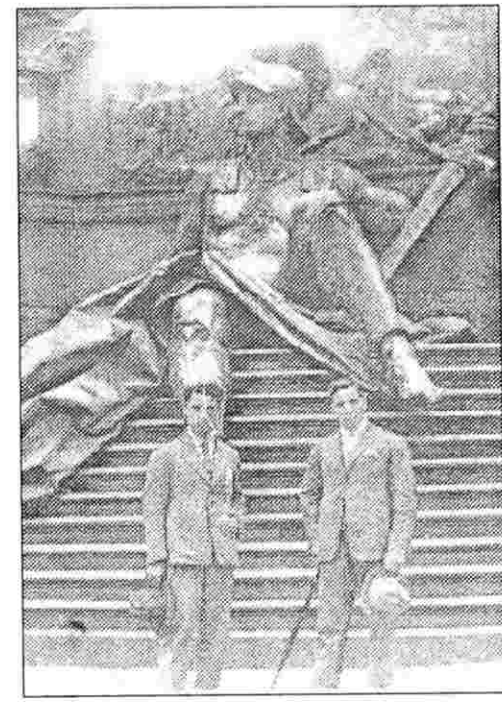

I.Rzazadə Berlində
(yuxarıda soldakı şəkildə sağda dayanan).
Iyun 1922

I.Rzazadə Darmştadt şəhərində
(sağdakı şəkildə pilləkəndə oturan).
Iyun 1923

Borjom. Avqust 1935

Bakı, 1928

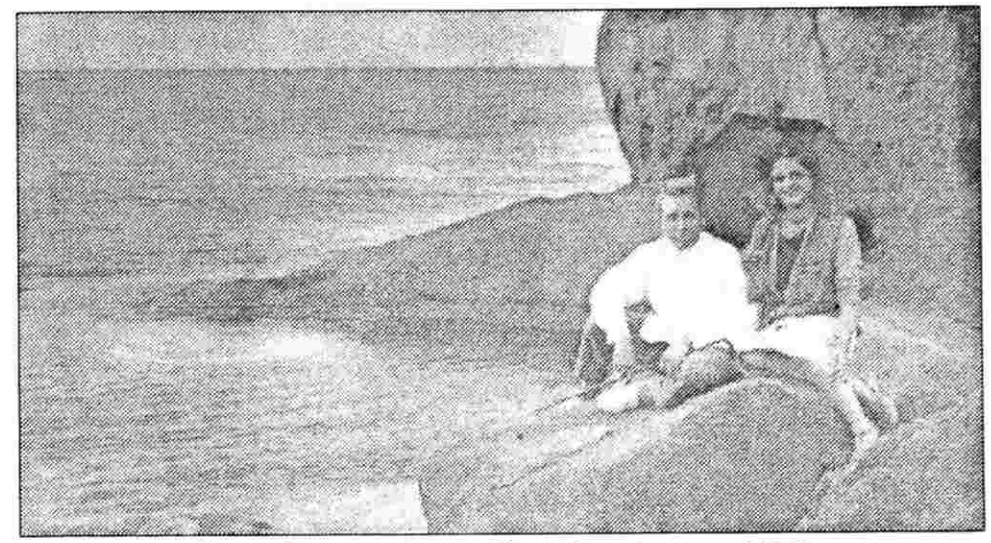

Isgəndər və Asya Krımda. Avqust 1928

Isgəndər Rzazadə ömrünün son fotosu.
"NKVD" zindanı. 12 iyul 1937.

ZSFSR Mərkəzi Icraiyyə Komitəsinin üzvü,
SSRI XASK "Hidroenerjilayihə" Tresti
Azərbaycan şö'bəsinin müdiri,
SSRI EA Zaqafaziya Filialı Azərbaycan Bölməsi
Energetika Bölümü müdirinin müavini,
Azərbaycan Qırmızıbayraqlı Neft Institutunun dosenti

ISGƏNDƏR RZAZADƏ

Borjom. Avqust 1935

bu təəssübkeşlik getdikcə güclənir. *"Azərbaycanın energetika istehlakının və ehtiyatlarının perspektivləri"* (1928), *"ASSR-in yerli elektrikləşdirilməsi"* (1931), *"ASSR energetikasının inkişaf yolları"* (1931), *"Yüksək gərginlikli ötürmə xətlərinin iqtisadi hesablanmasına dair"* (1931), *"ZSFSR-in energetika bazası (ASSR hissəsində)"* (1932), *"Tərtər SES-in inşası haqqında"* (1932), *"ASSR-in ağır sənayesi II beşillikdə"* (1932), *"ASSR-də su elektrik stansiyaları quruculuğunun perspektivləri"* (1934), *"Abşeronda küləyin gücündən istifadə məsələsinə dair"* (1935) adlı araşdırmalarda yurdsevər bir alimin ürəyi çırpınırdı.

Respublika energetikasının vəziyyətini hamıdan yaxşı bilməsinə görədir ki, bu mövzuda danışmaq səlahiyyəti məhz İsgəndər Rzazadəyə verilmişdi. Onun Azərbaycan energetiklərinin I konfransındakı (yanvar 1931) 34 makina vərəği həcmindəki *"ASSR-də energetikanın vəziyyəti və inkişaf perspektivləri haqqında"* (1931) və ikinci beşillik planın tərtibi üzrə Mərkəzi Büroda oxuduğu 23 makina vərəği həcmindəki *"ASSR-in elektrikləşdirilməsinin 2-ci beşillik planı"* (1932) adlı mə`ruzələri onun Azərbaycan energetika elminin bayraqdarı olduğunu aydın göstərir.

24 yanvar 1931-də respublika energetiklərinin birinci konfransında sədr müavini seçildiyi **Azərbaycan Energetika Komitəsində** də o, ciddi işlərlə məşğul oldu.

Həmin ilin mayında həm də **Elmi-Tədqiqat Energetika və Elektrikləşdirmə İnstitutu Bakı şö'bəsinin müdiri** seçilən (1932-ci ilin noyabrınadək) İ.Rzazadə energetika problemləri üzrə mühüm araşdırmalara girişdi. 1932-34-cü illərdə o, Azərbaycan Neft İnstitutundakı elmi-texniki dərnəkdə də bir neçə elmi mə'ruzə oxudu.

Alimin bir sıra elmi məqalələri onun başqa işdaşları ilə ortaqlı əməyinin nəticəsidir. Məsələn, *"Azərbaycanın energetikası"* (1931), *"Azərbaycanın elektrikləşdirilməsinin baş planı"* (1932), *"ASSR-in energetika ehtiyatları"* (1932) məqalələri Teodor Zolotaryovla, *"Küləyin təcrübi gücündən istifadə edək"* (1932), *"İkinci beşillikdə ASSR-in elektrikləşdirilməsi planı"* (1932) yazıları Nəriman Səlimxanovla, *"Mingəçevir problemi"* (1932) isə Cəlil Məmmədquluzadənin oğlu mühəndis Midhət Məmmədquluzadə` ilə birgə yazılıb.

Təəssüf ki, kommunist irticası nəinki onun elmi yaradıcılığını yarımçıq qoydu, eləcə də çapa hazır əsərlərini məhv etdi. Alim tutulmazdan qabaq *"Vatsız güclərin istehsalçı və istehlakçıları"* (1928, 43 makina səhifəsi), *"ASSR-də energetika üzrə layihə-axtarış işlərinin xülasəsi"* (Metaksa ilə birgə yazıb) (1935, 10 m.s.), *"ASSR-in su energetika ehtiyatları"* (Əlibəyovla birgə yazıb) (1935, 100 m.s.), *"Su təchizatı və suvarma məqsədi ilə Abşeronda küləyin gücündən istifadə edilməsi"* (1935, 64 m.s.), *"Azərenerji sistemində 110 kilovoltluq ötürmə xətlərində hörüklərin üstünün örtülməsi səbəblərinin öyrənilməsi və onların aradan qaldırılması üçün səmərələşdirici tədbirlərin seçilməsi"* (başqa müəlliflərlə birgə yazıb) (1936, 112 m.s.) əsərlərini nəşrə hazırlamışdı. Müəllif bu işlərin çapını görə bilmədi. Onların sonrakı taleyi bizə də bəlli deyil.

İsgəndər Rzazadə eləcə də redaktoru olduğu üç əsərin (mühəndis Veynblat. *"Paylayıcı hava xətləri və qurğuları tikilməsinin əsasları"* - 1932; mühəndis Kazımzadə. *"Elektrikvermə xəttinin mexaniki hesablanması"* - 1933; *"Azərbaycanın elektrik ehtiyatları atlası"* - 1935) nəşrini görmədi.

Həbs olunan zaman "NKVD"-nin İ.Rzazadəni Azərbaycanın bütün energetika sənayesindəki pozuculuq işlərinin başçısı kimi seçməsi bu gerçəkliyi bir daha təsdiqləyir ki, respublikada professor (sonralar akademik) Yesman kimi başqa qeyri-türk energetik alim və mühəndislər işləsələr də o vaxt Azərbaycanda bu sahə üzrə ən apancı və səlahiyyətli milli mütəxəssis, eyni zamanda rəhbər işçi İ.Rzazadəydi və gənc energetika elmimizin bünövrəsi məhz onun çiyinləri üzərində ucaldılmışdı.

FACİƏ

O kəslər ki başqalarına bir müsibət üz verdiyi zaman: "Biz Allahınıq və (öləndən sonra) Ona qayıdacağıq!" - deyirlər, onları Rəbbi tərəfindən bağışlanmaq və rəhmət gözləyir. Onlar doğru yolda olanlardır! (Qur`an, "əl-Bəqərə": 156-157)

Son dərəcə həyatsevər insan olan İsgəndər Rzazadə ünsiyyətcil təbiətiylə özünə çoxlu dostlar qazanmışdı. Ancaq o, həyatını məhz öz gücünə və özü istədiyi kimi qurmaq istəyirdi. Buna görə də özünə tam arxayın olanadək ailə haqqında düşünmədi. Yalnız 31 yaşındaykən artıq vaxtın ötdüyünü görərək dərin rəğbət bəslədiyi **Asya xanım**`a ürəyini açdı. 1928-ci ilin martında ailə qurduğu bu mehriban və səmimi qız həyatda onun ən yaxın və e'tibarlı arxadaşı oldu. (Universitetin tarix fakültəsini bitirmiş Asya xanım muzeylərin birində işləyirdi).

Şuşadakı məşhur Tahirovlar soyundan olan Asya xanımın atası **Əziz bəy Tahirov (1880-1958)** yüzilliyin başlanğıcında Bakıya köçmüşdü və onu burada yaxşı tanıyırdılar, çünki milyonçu Şəmsi Əsədullayevin yanında müdir işləyirdi. Maddi baxımdan imkanlı adam olan Əziz bəy Bakıda telefonu, şəxsi avtomobili olan ilk kişilərdəndi. Qurban Pirimov danışırmış ki, Bülbülün İtaliyada oxumasına maddi yardım göstərənlərdən biri də məhz Əziz bəy olub. Əziz bəyin 4 qardaşı vardı: **Rüstəm, Yunis, Yusif, Abdulla**. *"Pravda"* qəzetinin Azərbaycan üzrə müxbiri işləmiş məşhur jurnalist **Leonid Tahirov** Rüstəmin oğluydu. Əziz bəyin bacısı **Sürəyya xanım**`sa Azərbaycanın keçmiş xarici işlər naziri **Tahirə xanım Tahirova**`nın anasıydı. Asya xanımın anası **Gülsüm xanım (1892-1961)** yüksək mədəniyyətli kübar qadınlardandı.

İsgəndər Rzazadə hədsiz xoşbəxt bir ailə başçısıydı. 1928-in avqustunda Krımda dənizin lap qırağında qoşa çəkdirdikləri şəkildə gənc ər-arvadın üz-gözündən yalnız sonsuz səadət yağır. Sevimli ömür-gün yoldaşı tezliklə onu bir qız (**Elmira** - aprel 1929) və bir oğul (**Nazim** - mart 1932) atası etdi. O, uşaqlarını da hədsiz məhəbbətlə sevir, onları əzizləməkdən doymurdu. Bunu 1932-nin 28 aprelində *Balaxanı küçəsi, 103* ünvanında yaşayan 3 yaşlı qızı Elmiraya Moskvadan göndərdiyi açıqca da göz önünə sərgiləyir:

"Əziz və sevimli Elmiram!

Atanın uzaq Moskvadan göndərdiyi ən səmimi salamlarını qəbul et. Atan səndən ötrü bərk darıxır. Hə, sənin ad gününü necə keçirdik? Çoxlu hədiyyə aldınmı? Mən də sənə Moskvadan hədiyyələr gətirəcəyəm. Qardaşın Tamerlanın (Nazim bir neçə ay "Tamerlan" adlandırılıb - *Ə.T.*) *kefi necədir? Əminəm ki, sən özünü yaxşı aparırsan, xəstələnmirsən, çox dəcəllik etmirsən, ananın və nənələrinin sözünə qulaq asırsan. Rəfiqələrinə məndən salam söylə. Mənim əvəzimə qardaşını, ananı və nənələrini öpərsən. Səni də sənin ATAN öpür".*

Onun haradansa arvadına göndərdiyi tarixsiz gülməli bir açıqcadasa yatağından qalxan bir qadın və onun iki dəcəl uşağı təsvir edilib. İ.Rzazadə öz əliylə ananın şəklinin altından *Asya - "narkomşa"* yazıb, uşaqların birini *Nazimçik*, obirini *Elmira* adlandırıb. Açıqcanın arxasında oxuyuruq:

"Sevimli Asyacığım!

Sənin səhərlərindən bir səhnəni göstərən bu gözəl şəkildən xoşun gəldimi? Bunlar sənin yataq otağını və səhər yuxudan durmağını necə də xatırladır. Ə`la uyğunluqdur. İdealdır. Ha-ha-ha!

İsgəndər".

Nə yazıq ki, İ.Rzazadə ailə xoşbəxtliyinin ləzzətini vur-tut doqquzca il dada bildi. Ailəsini həyatda hər şeydən çox sevən bu işıqlı insanın taleyi 1937-nin 26 mayında büsbütün qaranlığa büründü - sevimli Asyası Bakıdan uzaqlarda dünyasını dəyişdi və qürbətdə də dəfn olundu. Dözülməz faciə alimi kökündən sarsıtdı.

Mayın 25-də səhər saat 10-da anası Güləndam xanıma, qayınanası Gülsüm xanıma, bacısı Firəngizə, yaxın qohumu Nina Seyidovaya və uşaqlarına yazdığı məktub İsgəndər Rzazadənin nə qədər kövrək, həssas, eyni zamanda qayğıkeş və alicənab insan olduğunu bir daha göstərir. Bu məktubu müəyyən qısaltmalarla oxuculara təqdim edirəm.

"Bizi müdhiş kədər gözləyir. Sevimli, gözəl Asyamızın vəziyyəti çox ağırdır. Siz mənim nə çəkdiyimi təsəvvür edə bilməzsiniz - ürəyim parça-parça olur, boğazıma sancılar dolur, düşünürəm ki, buna dözməyəcəyəm, ürəyim partlayır.

Dünən axşam saat 7-nin yarısında mən artıq Yaltada idim. Simferopoldan maşınla buraya şütümüşəm. Mənə elə gəlirdi ki, onu sağ görməyəcəyəm. Mayın 24-də axşam saat 8-də artıq sanatoriyadaydım və mənim gözəl, zavallı Asyamı gördüm. Yazıq necə də dəyişib.

Ağappaq ağarıb, arıqlayıb, gözləri çuxura düşüb. Ancaq onlar həmişə olduğu kimi yenə gözəl və xeyirxah olaraq qalıb. Onun ağlı bütünlüklə üstündədir və zavallı hələ də qurtulacağını düşünür. O necə də yaşamaq, yaşamaq istəyir! Mən onu aramsız sakitləşdirirəm ki, hər şey ötəcək, o sağalacaq. Ancaq kədərli burasıdır ki, boynuma almalıyam ki, onun həyatının nəinki günləri, bəlkə də saatları artıq sayılmaqdadır...

Mən dünən gecə saat 12-yədək onun başı üstündə dayanmışam. Əzizlərim, biləydiniz ki, mənə nə qədər ağır idi. Məncə, bu dərdə özümüzünkülər arasında dözmək nisbətən asandır.

Mən ona gözəl qızılgüllər aparmışdım, bu gün səhər tezdən isə onun xahişiylə inciçiçəyi tapdım. Dünən gecə sanatoriyadan çıxaraq bütün gecə dənizin sahili boyunca var-gəl etmişəm. Ay işıq saçır, mənsə şıltılı dalğaların gurultusunu öz nalələmlə boğmaq üçün hönkür-hönkür ağlayırdım. Göz yaşlarından sonra yüngülləşdim və səhərə yaxın mehmanxanadakı otağıma gəldimsə də, əlbəttə, yuxulaya bilmədim.

Bu gün səhər onun halı yaxşılaşdı. O, yalvarıcı gözlərlə mənə baxır və məndən imdad diləyir. Axı onu nəylə sakitləşdirə bilərəm?? Yalnız umudverici sözlərlə.

Deyirlər ki, artıq hər şey bitib. Onu daha heç nə ilə qurtarmaq mümkün deyil. Heç bir mö'cüzə baş verə bilməz.

Bu gün saat 12-də konsilium çağırdım. Məxsusi olaraq prof. Benştoku də'vət etdim. Nə etmək lazım olduğunu qərara aldım. Həkimlər deyir ki, onu heç yana çıxarmaq olmaz - yoldaca keçinər. Bu nə dəhşətdir? Yolda, qatarda, yaxud paroxodda ölüm! Yox yaxşısı budur ki, o daha gözəl şəraitdə canını tapşırsın. İlahi, bu nə dəhşətdir - yolda ölüm!!!

Bu gün səhər saat 10-da onun bir yanağında mənhus qızartı göründü!!!

Mənim əzizlərim və can-ciyərlərim, bizi necə böyük bədbəxtlik gözləyir. Hamımızın sevimlisi olan bir insanı, özü də harada itirirk! Qürbətdə!!! Bax, ikiqat ağırlıq bundadır. Burada hamı yaddır, bizim dərdimiz heç kəsin vecinə deyil.

Yarəbbim, bu sətirləri yazmaq nə qədər ağırdır. Mən yazıram, əllərim titrəyir, gözlərimdən yaş süzülür.

Bəlkə də siz bu sətirləri oxuyan zaman bizim zavallı, yaxşı, unudulmaz Asya artıq bu dünyada olmayacaq. Həyat necə də əzazil və amansızdır! Lə'nətə gəlmiş ölüm özünün seçdiklərini götürür və heç nəylə, heç bir insan gücüylə onu qova bilməzsən...

Ağlamayın, dərd çəkməyin. Yox, yaxşısı budur mənimlə birgə ağlayın, siz də yüngülləşərsiniz. Ağlayın, bol-bol göz yaşları tökün, axı yüngülləşərsiniz!!!

Bədbəxt İsgəndəriniz".

Qəm-qüssə ona elə tə'sir göstərmişdi ki, hətta iyun ayında Azərbaycan Sənaye İnstitutunun tədris hissəsi görkəmli alimlərin rə'yiylə ona dissertasiya müdafiə etmədən texnika elmləri namizədi alimlik dərəcəsi verilməsi üçün ikinci dəfə vəsatət qaldıranda da bu məsələyə o, tam laqeydliklə yanaşdı.

İyulun 2-sində SSRİ EA Azərbaycan Filialı Rəyasət Hey'ətinə yazdığı ərizədə həyat yoldaşının ölümü nəticəsində pozulmuş əsəblərini müalicə etdirmək üçün 15 iyuldan 15 sentyabradək növbəti dincəlişə buraxılmasını xahiş edirdi. Xahişə 1 iyulda (belə çıxır ki, ərizə yazılmazdan bir gün qabaq; hər halda, Rəyasət Hey'ətinin sədri **Bahadur Vəlibəyov**un imzaladığı sənəddə belə göstərilib) razılıq verildi.

HƏBS

Ey qövmüm! Əlinizdən gələni edin.
Mən də etdiyimi edəcəyəm.
Rüsvayedici əzabın kimə gələcəyini
və kimin yalançı olduğunu biləcəksiniz.
(Qur'an, "Hudi": 93)

Ancaq dincəlişə çıxmaq, müalicə edilmək ona qismət olmadı - 11 iyulda Xalq Daxili İşlər Komissarlığı - "NKVD" İsgəndər Rzazadəni həbs etdi.

...Qarşımda 1937-ci ilin iyulunda açılmış 210 səhifəlik iş durur. Üstündə yazılıb: ***"DTİ-nin** (XDİK Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsi - Ə.T.) **ləğv etdiyi Azərbaycanın energetika sənayesindəki əksinqilabi milliyyətçi trotskiçi üsyançı təxribatçı-pozucu** (!!! - Ə.T.) **təşkilatın üzvlərinə dair 6136 saylı istintaq işi"**.

Sən demə, hələ 25 iyunda DTİ 4-cü şö'bəsinin rəisi, dövlət təhlükəsizliyi (DT) leytenantı Klemençiç İ.Rzazadəni həbs etmək üçün arayış hazırlayıbmış. Həmin sənəddə göstərilir ki, *"Azərbaycan millətçi mərkəzi"*nin üzvü,1931-də Baş Siyasi İdarənin məhkum etdiyi [Məhəmməd] MULLAYEV istintaqda pozucu təşkilatın üzvləri arasında İ.Rzazadənin də adını çəkib. ASSR XDİK-nın indi həbs etdiyi İ.V.ELİAVA da İ.Rzazadənin V.A.ÇİÇİNADZE`nin trotskiçi təşkilatının üzvü olaraq pozuculuq fəaliyyəti göstərdiyini bildirib. Elə bu sənəd əsasında da 11 iyulda İ.Rzazadəni 702 saylı həbs orderiylə evindən "götürdülər".

N.İ.Qriqoryanın rəis olduğu 4-cü şö'bənin 4-cü bölməsində aparılan ilk istintaq iyulun 15-də oldu. Dindirmə protokolunda oxuyuruq:

"- Özünüzü müqəssir sayırsınızmı?
CAVAB: İnkar edirəm.
SUAL: Siz doğru danışmırsınız, doğru danışmağı təklif edirik.
CAVAB: Mən doğru danışıram.
*SUAL: Siz **istintaqda iflşa olunacaqsınız**, bir daha inad göstərməməyi və doğru danışmağı təklif edirik.*
CAVAB: Mən doğru danışıram, mənə irəli sürülmüş ittihamı rədd edirəm".

Dindirmə bu tonda və məzmunda 29 sentyabradək davam etdi. Həmin gün İ.Rzazadə xalq daxili işlər komissarı Yuvelian Davidoviç Sumbatov`a bu məzmunda ərizə yazdı:

"Törətdiyim əksinqilabi cinayətlərin bütün dərinliyini və 2 aydan artıq müddətdə istintaqa müqavimət göstərməyimin səmərəsizliyini dərk edərək inadkarlıqdan əl çəkirəm və özümün əksinqilabi dağıdıcı, pozucu təxribatçı fəaliyyətim... haqqında həqiqi ifadələr vermək istəyirəm...".

Bu ərizədə İ.Rzazadə göstərdi ki, onu əksinqilabi milliyyətçi, trotskiçi, üsyançı, təxribatçı-pozucu təşkilata 1931-ci ildə V.A.ÇİÇİNADZE cəlb edib və onun göstərişiylə Azərbaycanın energetika təsərrüfatında pozuculuq fəaliyyətiylə məşğul olub. Bundan ötrü öz tabeliyindəki adamları da əksinqilabi təşkilata cəlb edib.

Sonralar istintaqın xüsusi canfəşanlığıyla incəliyinədək "dəqiqləşdirilmiş" pozuculuq fəaliyyətinin başlıca istiqamətlərini İ.Rzazadə bu ərizədə belə göstərdi ki, Azərbaycanın energetika təsərrüfatında pozuculuq işləri görməkçün əksinqilabi millətçi, pozucu təşkilatın məqsədlərinə bunlar daxildi:

"1) Azərbaycanın həlledici iri SES-lərinin layihələndirilməsinin ləngidilməsi;

2) yerli elektrostansiyaların (yerli elektrikləşdirmə) layihələndirilməsinin və tikintisinin ləngidilməsi;

3) SES-lərin layihələndirilməsinə və başqa məsələlərə artıq vəsaitin qoyulması...".

Beləliklə, İsgəndər Rzazadə Azərbaycanın energetika sənayesindəki bütün pozuculuq işlərinə rəhbərlik edən gizli təşkilatın başçısına çevrildi! XDİK İsgəndər Rzazadədən həm qabaq, həm də sonra həbs etdiyi Nəriman Əhməd oğlu SƏLİMXANOV, Sultan Girey DAİDBƏYOV, Viktor Zaxaroviç ANFİNOGENOV və başqalarından ibarət "əksinqilabi təşkilat" yaratmağı bacardı!..

NƏ ÜSTÜNDƏ?

Allah sizə əmanətləri
öz sahiblərinə qaytarmağınızı
və insanlar arasında hökm etdiyiniz zaman
ədalətlə hökm etmənizi əmr edir.
(Qur'an, "ən-Nisa": 58)

Sovetlər Birliyi Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının yaratdığı repressiya maşını 1937-də tam gücüylə işləyirdi. Sükanı arxasında İ.V.STALİN'in dayandığı "NKVD" adlı bu dəhşəli maşın həm kommunistləri, həm antikommunistləri, həm ziyalıları, həm cahilləri, həm iri vəzifəli dövlət adamlarını, həm çobanları və süpürgəçiləri, həm dindarları, həm allahsızları... - bir sözlə, SOVET XALQI adlandırılan kütlənin çox mühüm qismini məhv etməklə və qorxutmaqla yeni bir cəmiyyət qurmaq niyyətindəydi. Bu maşın onu yaradanlara da aman vermir, öz konstruktorlarını da amansızcasına çeynəyib həzmi-rabedən keçirirdi.

...Hədəfdə S.ORCONİKİDZE və V.KUYBIŞEV'di. Maşın onları udmaqçün ağzını açmışdı. Onlar haqqında cildlərlə ləkələyici materiallar toplanmışdı. Üstünə gələn açıq-aşkar ölüm təhlükəsini görən, artıq doğmaca qardaşı güllələnmiş SSRİ xalq ağır sənaye komissarı (naziri) Sergo ORCONİKİDZE var gücüylə özünü və tabeliyindəki adamları qorumağa çalışırdı. Ancaq...

Moskvada keçirilən 19-24 avqust 1936 tarixli məhkəmənin hökmüylə 25 avqustda Q.Y.ZİNOVYEV, L.B.KAMENEV başda olmaqla əsasən yəhudilərdən ibarət 16 siyasi xadim **"Trotskiçi - zinovyevçi əksinqilabi blok"**un üzvü adlandırılaraq terrorçuluq üstündə (S.M.KİROV'u öldürməkdə suçlandırılırdılar) güllələndi. "NKVD" onların cinayətkarlığını sübuta yetirməkçün Moskva, Leninqrad, Qorki, Minsk və Kiyevlə yanaşı, Bakıda da "trotskiçi-zinovyevçi terrorçu qruplar" "aşkarladı".

Bundan sonra da "trotskiçilər"lə mübarizə" bütün gücüylə sürməkdəydi. Məhkəmə bitən kimi - sentyabrda Yuri (Georgi) Leonidoviç PYATAKOV başda olmaqla SSRİ-nin 17 çox mühüm dövlət və partiya xadimi **"Paralel antisovet trotskiçi mərkəz"**in üzvü kimi həbs edildi. Xatırladım ki, keçmişdə həqiqətən Trotskinin tərəfdarı olmuş Y.L.Pyatakov ağır sənaye komissarı S.ORCONİKİDZEnin birinci müaviniydi. O və 16 "trotskiçi" kameradaşı terrorçuluqda, SSRİ-nin kimya, kömür və dəmiryol nəqliyyatı təsərrüfatlarında pozuculuq işi aparmaqda ittiham edilirdilər.

Onlar uzun müddət özlərinə qarşı irəli sürülən bütün ittihamları qətiyyətlə rədd etdilər. Ancaq Orconikidze Stalindən Pyatokovun həyatını qoruyacağı haqqında "kişi sözü" alandan sonra zindana gedərək öz birinci müavininə bu haqda məlumat verdi və məhz Orconikidzeyə inanan Pyatakov ona qarşı irəli sürülən ittihamları boynuna aldı. Başqa "trotskiçilər" də Pyatakova baxaraq "cinayətlər"ini e'tiraf etdilər.

Ancaq 23-30 yanvar 1937-də Moskvada keçirilən məhkəmə adı çəkilən 17 nəfərdən 13-ünə, o sıradan Y.L.Pyatakova ölüm hökmü kəsdi. Bu, artıq Orconikidzenin özünə də güzəşt edilməyəcəyi haqqında ciddi xəbərdarlıqdı və 18 fevral 1937-də Orconikidze özünü güllələdi. Cəza maşınısa dayanmaq bilmirdi. Güllələnənlərin gerçəkdən də cinayətkarlar olduğunu, SSRİ miqyasında terrorçu-pozucu şəbəkə yaratdıqlarını sübuta yetirməkçün Orconikidzenin, Pyatakovun vəzifəyə qoyduğu bütün adamlar həbs edildilər və onların çoxu güllələndi.

S.Orconikidzenin Moskvaya çağıraraq vəzifə verdiyi və ürəkdən sevdiyi şəxslərdən biri də Zaqafqaziya Enerji İdarəsinin ("ZakEnergo") başçısı **Vissarion Alekseyeviç ÇİÇİNADZE (1887-1937)** idi. 10 yanvar 1934-də Orconikidzenin təqdimatıyla **SSRİ Xalq Ağır Sənaye Komissarlığı (XASK) HİDROENERJİLAYİHƏ Trestinin başçısı** tə'yin edilən Çiçinadze həbs edildiyi günədək həm də Moskva İnşaat Mühəndisləri İnstitutunun professoru, Leninqrad Elmi-Tədqiqat Hidrotexnika İnstitutu elmi şurasının həqiqi üzvü, XASK dövlət ixtisaslaşdırma komissiyasının üzvü, SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin və SSRİ XDİK-nın Volqa-Moskva kanalının, Rıbinsk və Uqliç su qovşaqlarının, Trudomsk su elektrik stansiyasının tikintisi üzrə eksperti, 1931-ci ildən ÜKP(b) üzvü idi.

V.A.Çiçinadzeni 11 may 1937-də Moskvada həbs etmiş, 4 oktyabr 1937-də ona ölüm cəzası kəsmiş və ertəsi günü güllələmişdilər. Çiçinadzenin SSRİ-nin energetika sistemi üzrə "cinayətlər"ini sübuta yetirməkçün onun tabeliyində olan və onunla birgə çalışmış rəhbər vəzifəli şəxslərin əksəri, o sıradan Moskvada Başenerji'nin rəis müavini S.İQNAT, Gürcüstanda Gürchidroenerjilayihə'nin müdiri ÇİKOVANİ, Azərbaycanda Azhidroenerjilayihə'nin müdiri İ.RZAZADƏ, Tərtər SES tikintisi rəisinin müavini Ə.POLADZADƏ, Ermənistanda Kanakir SES tikintisinin rəisi İ.ASTVASATUROV və b.

şəxslər həbs edildilər. Həbslər zəncirvarı silsilə üzrə aparılırdı - "ən böyüklər"dən sonra onların tabeliyindəkilər, daha sonra yeni tutulanların tabeliyindəkilər, ondan sonra bu məhbusların tabeliyindəkilər... (sıra süpürgəçilər və qapıçılarda tamamlanırdı) "NKVD"-nin "qonağ"ı olurdu. Onların hamısı həqiqətən cinayətkar olduqlarını, özlərindən vəzifəcə böyük şəxslərin təhrikiylə əksinqilbi terrorçu-trotskiçi təşkilata üzv olduqlarını və məhz onların cinayətkar göstərişlərini yerinə yetirdiklərini dəhşətli işgəncələr nəticəsində boyunlarına almağa, eyni zamanda mərkəzi, yaxud yerli hakimiyyət başçılarının (Stalin, yaxud Mircəfər Bağırovun) siyasi rəqiblərinin (Trotski, Kamenev, Zinovyev, yaxud Qəzənfər Musabəyov, Ruhulla Axundov, Dadaş Bünyadzadə, Hüseyn Rəhmanov...) "cinayət"lərindən müstəntiqlərin uydurduğu ssenarilər üzrə danışmağa məcbur edilirdilər.

12 iyun 1937 tarixli istintaqda V.Çiçinadze bildirmişdi ki, Zaqafqaziya Xalq Komissarları Şurasının (XKŞ) sədri Qəzənfər MUSABƏYOV'un əksinqilabi pozucu və casusluq fəaliyyəti haqqında mühəndis İsgəndər RZAZADƏ`dən eşidib. (İ.Rzazadə bu ifadədən bir ay sonra həbs edildi).

2-3 avqust 1937 tarixli dindirmələrdə Çiçinadzedən bütün Zaqafqaziya, o sıradan Azərbaycan energetika sənayesində onun başçılığı altında aparılan pozuculuq işi haqqında çox geniş ifadə alınmışdı. O, Azərbaycandakı Qarasaqqal SES, Tərtər SES, Mingəçevir bəndi və SES-i üzrə aparılan təxribatçı-pozucu işlərində başlıca olaraq Qəzənfər Musabəyov`u günahlandırır və icraçılar içərisində İsgəndər Rzazadə`nin də adını xüsusi çəkirdi.

Çiçinadze həmçinin göstərirdi ki, Zaqafqaziyanın elektrik stansiyalarındakı və başqa sənaye obyektlərindəki pozuculuq və ziyankarlıq əməllərini o, KUYBIŞEV və ORCONİKİDZE ilə şəxsi danışıqları nəticəsində törədib. SSRİ-nin elektrikləşdirilməsi sahəsində SSRİ XASK-da ziyankarlıq işlərini o, akademiklər YERZİKYAN, VEDENEYEV, VİNTER, profssor LAUPMAN və başqalarıyla birgə apardığını da bildirirdi.

26 may 1955-də Çiçinadzeyə bəraət qazandırmaqçün Tbilisidə tərtib edilmiş qərarda göstərilir ki, L.P.BERİYA Çiçinadzeyə düşməncəsinə münasibət bəsləyib və ona yalnız Orconikidzenin ölümündən sonra divan tutmağı bacarıb. Həmin sənəddən aydınlaşır ki, istintaqlarda Çiçinadzeni vəhşicəsinə döyüblər və ondan KP-nin və Sovet hökumətinin, eləcə də tabeliyindəki şəxslərin əleyhinə başdan-ayağa uydurma ifadələr alıblar. (Ümumiyyətlə, Çiçinadzenin dindirilmə protokollarında 200 nəfərdən artıq "əksinqilabçı"yla bağlı ifadə var).

Adı çəkilən bəraət qərarında göstərilir ki, Çiçinadzeyə bütün ifadələr zorla yazdırılıb. Məsələn, professor MOSTKOV, mühəndislər POLOSKİN və MANŞİYEV Gürcüstanda elektrik stansiyalarının layihələndirilməsi və tikintisinə görə Stalin mükafatı laureatı olsalar da Çiçinadzenin ifadələrinə onlar həmin elektrik stansiyalarının tikintisində pozuculuq işi aparan əksinqilabçılar kimi salınıb.

Bu sənəddə həm də göstərilir ki, dindirmə protokollarının hər səhifəsində Çiçinadzenin çəkdiyi **imzalar onun həbs anketindəki imzaya uyğun gəlmir və şübhə doğurur**. Beləliklə, Çiçinadzenin verdiyi bütün ifadələrin müstəntiqlər tərəfindən uydurulduğu tam sübuta yetirilib.

DÖZÜMSÜZLUK, YOXSA...

Allahdan qorxun ki, bəlkə nicat tapasınız!
(Qur`an, "Ali-Imran": 130)

İsgəndər Rzazadəyə qarşı Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 64, 69, 70, 71 və 73-cü maddələri üzrə (maddələrin sayının çoxlüğü həbs edilmiş şəxsin "NKVD" üçün əhəmiyyətindən asılıdır) irəli sürülən rəsmi ittiham bundan ibarətdi ki, o guya Bakı şəhərində mövcud olan antisovet millətçi, trotskiçi, terrorçu, üsyançı, təxribatçı-pozucu təşkilatın üzvüdür və Azərbaycan SSR-in energetika təsərrüfatında pozuculuq-ziyankarlıq işinə rəhbərlik edib.

Çiçinadzenin keçdiyi yolla addımbaaddım aparılan İ.Rzazadə də eyni cəhənnəm əzablarını yaşadı və sonda bütün "cinayətlər"ini onun boynuna qoydular. 29 sentyabr 1937-də müstəntiqlərin sındıra bildiyi İ.Rzazadədən "NKVD" artıq Bağırovun məqsədləriyçün də istifadə etməyə başladı. 5 oktyabr dindirməsində ondan da R.AXUNDOV, H.SULTANOV və D.BÜNYADZADƏ əleyhinə ifadə aldılar.

17 noyabr 1937-də XDİK DTİ 3-cü şö'bəsi 8-ci bölməsinin rəis müavini, DT kiçik leytenantı A.POPOV'un apardığı sonuncu dindirmədə də İ.Rzazadə özünü günahkar saydı.

Bu gün bəlkə də həm ORCONİKİDZE'ni, həm PYATOKOV'u, həm ÇİÇİNADZE'ni, həm də RZAZADƏ'ni (eləcə də 1937-də özünə qarşı ifadə vermiş milyonlarca başqalarını) zəiflikdə, dözümsüzlükdə, iradəsizlikdə suçlayanlar tapıla bilər. "Gərək sonadək dözəydilər!" deyənlər də olacaq. Ancaq gəlin bir anlığa "NKVD" zindanlarını qiyabi gəzək və ozamankı məhbusların həyatını göz önünə gətirək.

"Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi" (Bakı, 1993) kitabında verilmiş rəsmi ittihamda bunları oxuyuruq:

"Onlar (müstəntiqlər - Ə.T.) *məni Kalininin otağında çox vaxt rezin dəyənəklə döyürdülər. [...] Biri döyüb yorulanda o biri başlayırdı".*

"Azərbaycan SSR "NKVD"-sində qabaqlar həbs olunmuş şəxslərin yoxlanılmamış ifadələri əsasında apanlan kütləvi həbslərlə yanaşı, istintaq zamanı dustaqların amansızcasına döyülməsi və qanunla qadağan edilmiş digər üsullar tətbiq edilirdi. Dustaqlara çox vaxt "stoyka" üsulu, yə'ni onları bir neçə sutka boyu dindirmək və həmin müddətdə oturmağa qoymamaq tətbiq olunurdu. Bu üsulla dindirilən dustaqların qan dövranı pozulur, ayaqları şişib kündəyə dönürdü. Bu işgəncəyə çox az adam tab gətirirdi, çoxu huşunu itirib yıxılırdı. Müstəntiqlər bu qanunsuz üsulları tətbiq etməklə dustaqlardan özlərinə sərfəli olan yalan ifadələr almağa nail olurdular".

"Sumbatov hansı üsulla alınmasından və həqiqətə nə qədər uyğun olub-olmamasından asılı olmayaraq dustaqlardan hələ azadlıqda olanlar barədə yalan ifadə almağı tələb edirdi".

"Alınmış ifadələrin doğru olub-olmaması yoxlanılmırdı".

"Məhkəmə zamanı mənə əksinqilabi təşkilatın üzvü olmaqda taqsınmı boynuma almağım barədə altı istintaq protokolu təqdim etdilər. Həmin protokolları istintaq zamanı mənə imzalatmışdılar. Çünki məni huşumu itirənədək döyürdülər, MƏN ÖZÜMDƏ OLMAYANDA İSƏ MÜSTƏNTİQLƏR MƏNƏ QOL ÇƏKDİRİRMİŞLƏR".

"Dustaqları döymək üçün Kudinin xüsusi rezin dəyənəyi və bambuk ağacından çubuğu var idi".

"Təqribən 1937-ci ilin dekabrında Qriqoryan XI şö'bəyə müdir ta'yin olunanda şö'bə müdirləri vasitəsilə bütün müstəntiqlərə belə bir cinayətkar əmr verdi: bu və ya digər iş üzrə çalışan hər bir müstəntiq dustağın işini o yerə gətirib çıxarmalıdır ki, xalq komissarı Sumbatov, daha sonra isə Rayev həmin müttəhimi "birinci kateqoriya"ya aid edə bilsin, Ali Sovetin Hərbi Kollegiyası və ya hərbi tribunal həmin dustağı ən yüksək cəzaya - güllələnməyə məhkum edə bilsin".

"Müstəntiqlər iş keyfiyyətinə, siyasi və əməli hazırlığına... görə yox, dustaqdan yalan ifadələr ala bilmək məharətinə görə qiymətləndirilirdi. Dustaq nə qədər çox əksinqilabi təşkilat nümayəndələrinin adını çəksəydi müstəntiq bir o qədər çox tə'rifləndirdi. Müstəntiqin xidmət tərcümeyi-halı onun işlədiyi müddətdə güllələnməyə məhkum etdiyi dustaqların sayı ilə müəyyən olunurdu. Güllələnmə qərarı nə qədər çox olsaydı onu çıxaran müstəntiq də bir o qədər qiymətli hesab olunurdu".

Bu işgəncələrin sonucunda ZİNOVYEV belə bir e'tiraf yazmışdı: *"Mənim qüsurlu bolşevizmim antibolşevizmə çevrilib və mən trotskizmdən faşizmə keçmişəm. Trotskizm faşizmin bir növüdür, zinovyevçiliksə trotskizmin bir növüdür".*

1938-in martında gurultulu məhkəməsi keçmiş sonuncu "trotskiçilər"dən olan N.İ.BUXARİN istintaqda 3 ay iki ayağını bir başmağa dirəyib "cinayətlər"ini boynuna almasa da müstəntiqin onun arvadını və yenicə doğulmuş oğlunu məhv edəcəkləri haqqında hədəsindən sonra hər şeylə razılaşdı və ona qarşı irəli sürülmüş ittihamnamənin cavabında bildirdi: *"Mən özümü "sağ trotskiçi blok"un rəhbər üzvlərindən biri olmaqda günahkar sayıram. Buradan belə çıxır ki, mən bilib-bilməməyimdən, bu və ya digər aktda iştirak edib-etməməyimdən asılı olmayaraq bu əksinqilabi təşkilatda törətdiyim bütün cinayətlər toplusunda özümü günahkar sayıram".*

Məhz bu təsvir edilənlərin nəticəsidir ki, yuxarıda adı çəkilən bütün şəxslər özlərini ən qatı terror, təxribat və pozuculuq əməllərində suçlu saydılar. Özü də, qəribədir ki, onların "cinayətlər"i yalnız müstəntiqlərin maraqlarına uyğun olaraq "törədilirdi". Məsələn, İ.Rzazadənin adına yazılmış ifadələrdən belə anlaşılır ki, onu əksinqilabi trotskiçi təşkilata həm V.Çiçinadze, həm də Ə.Fərəczadə cəlb edib. Ancaq R.AXUNDOVUN 27 iyul 1937-də verdiyi ifadəyə görə, İ.Rzazadəni bu təşkilata İbad ƏLİYEV cəlb edibmiş və gülməlimi, yoxsa ağlamalımı burasıdır ki, 11 oktyabrda İ.Rzazadəylə üzləşmədə İ.Əliyev həqiqətən də onu bu təşkilata cəlb etdiyini söyləmişdi (İ.Rzazadə bunu qəti rədd etmişdi). Amma müstəntiqləri bu məntiqsizlik heç maraqlandırmırdı da. Onlar yalnız məhbusun güllələnməsinə şərait yaratmaq haqqında düşünür, başqa "artıq" faktlara göz yumurdular.

Yenə maraqlı bir detal. 23 iyul 1937-də Əsgər FƏRƏCZADƏ bildirmişdi ki, İsgəndər Rzazadənin alman kəşfiyyatına işlədiyi ona mə'lumdur. Yaxud 15-20 may dindirmələrində Hənəfi ZEYNALLI göstərmişdi ki, İ.Rzazadəni əksinqilabi təşkilata cəlb etdiyini Ruhulla AXUNDOV mənə söyləyib. Ancaq, nə qədər qəribə görünsə də, mühüm sayılacaq belə ifadələr sonrakı istintaqlarda müstəntiqlərin "gözündən yayınırdı", çünki onların yalan, uydurma olduğunu hamıdan yaxşı bilirən müstəntiqlərə bunlar daha lazım deyildi.

"NKVD" məhbuslarının "dözümsüzlüy"ünün yuxarıda sadalanan işgəncələrdən daha mühüm səbəbləri də vardı. Çox vaxt onları əslində asanlıqla gerçəkləşdirdikləri bu həqiqətlə qorxudurdular ki, əgər günahlarını boynuna almasalar onların ailələri və uşaqları məhv ediləcək. Yuxarıdakı Buxarinlə bağlı örnək də bu deyiləni təsdiqləyir. İndiyədək tanış olduğum istintaq sənədlərindən belə nəticə çıxarıram ki, nisbətən gənc məhbuslara işgəncələrlə yanaşı, həm də ailəsiylə bağlı hədələr də ciddi tə'sir göstərib (qocalarçün sonuncu amil o qədər də tə`sirli deyildi).

İ.Rzazadənin 15 iyul tarixli dindirmə protokolunda ilk dəfə olaraq onun ailə tərkibi tam göstərilib: qızı Elmira - 8 yaş, oğlu Nazim - 5 yaş, anası Güləndam - 62 yaş, qardaşı Qafar - 43 yaş (bacısı Firəngiz xanım "xalq düşməni" torpaq komissarı Həsən Səfərovda ərdə olduğuna görə bu siyahıya düşməyib). Fikrimcə, İ.Rzazadə gerçəkdən də hər şeyi boynuna götürübsə (buna müəyyən şübhəm var) burada məhz ailə hədəsiylə bağlı amil də mühüm rol oynaya bilərdi. Təsadüfi deyil ki, bu iş üzrə həbs edilmiş gənc ailə başçıları Nəriman Səlimxanov və Viktor Anfinogenov da həm əksinqilabi təşkilatın üzvü olduqlarını və orada pozuculuq işi apardıqlarını, həm də bu işə başqalarını da cəlb etdiklərini "e'tiraf" etmişdilər. Ancaq 42 yaşlı qumuq Sultan Girey Daidbəyovdan istər özünə, istərsə də başqalarına qarşı bir kəlmə də söz qopara bilməyən müstəntiqlər çoxillik işgəncələrdən sonra (2 noyabr 1937 - 5 oktyabr 1940 arasında) onu azad etməyə məcbur oldular. Görünür, burada məhz xatırlatdığım ailə amilinin izlərini axtarmalıyıq.

Kommunistlərin apardığı bu kütləvi qırğınların tarixçəsini bilməyən, ona görə də 1930-cu illərdə bir-birinə qarşı ifadə verməyə məcbur edilmiş qurbanların hərəkətini "xəyanət", "satqınlıq" sayanlara bircə şeyi xatırlatmaq istəyirəm ki, həmin insanlara qarşı bu ittihamların da irəli sürülməsi onların günahsız ruhunu incitməyimizə səbəb olardı. O dövrün cəza aparatında çalışmış əməkdaşların bugünkü e'tiraflarından bəlli olur ki, "NKVD" zindanlarında istənilən cinayəti boynuna almamaq, sadəcə, mümkün deyildi. Ancaq bə'ziləri mümkün qədər az, bə'zilərisə müstəntiqlərin istədiyi qədər "cinayətlər törədir" və özlərinə yenə müstəntiqlərin müstəntiqin göstərdiyi sayda yoldaş qoşurdular. Əgər Ruhulla AXUNDOV, Vissarion ÇİÇİNADZE... kimi alicənab insanların hər birinin ifadələrində 200-dən artıq "əksinqilabçı" və "terrorçu"nun adı çəkilirsə biz heç kəsi qınamalı deyilik!..

Unutmamalıyıq ki, bu dövrün bütün istintaqları və məhkəmələri başdan-başa saxtakarlıqla keçib və onların sənədlərinə əsasən bu gün kimisə ittiham etmək böyük ədalətsizlik olardı. Yadda saxlayaq ki, həmin istintaq və məhkəmələrin bircə məqsədi vardı - məhbusu nəyin bahasına olursa-olsun cinayətkar e'lan edərək

güllələmək! Ona görə də onları həqiqət, məhbusun şəxsiyyəti qətiyyən maraqlandırmırdı. Məsələn, İ.Rzazadənin nəinki bütün istintaq sənədlərində, hətta çıxarılan HÖKM'də onun vəzifəsi EA Azərbaycan Filialı Energetika Bölümü rəhbərinin müavini yox, Azərbaycan Qırmızıbayraqlı Neft İnstitutu Energetika Bölümü rəhbərinin müavini kimi qeyd olunub, halbuki həmin institutda belə bir elmi qurum və vəzifə yerli-dibli yoxdu! İstintaq protokollarını İ.Rzazadə həqiqətən oxumuş olsaydı həmin səhvi hökmən düzəldərdi. Deməli, onun özünə qarşı verdiyi ifadələri də oxumadığını və səhifələrin sonunda qoyulmuş ilan-qurbağa imzaların da ona məxsus olmadığını düşünməyə haqqımız var.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə anlaşılmaz işlər çoxdu. Məsələn, ağır ittihamlarla həbs edilməsinə baxmayaraq İ.Rzazadə hələ də Akademiyadakı işində saxlanılırdı. Nə qədər qəribə görünsə də faktdır - İ.Rzazadə həbs olunan gün (11 iyul 1937) sədr Vəlibəyov akademik Komarovun teleqramına əsasən İ.Rzazadənin aylığını iyulun 11-dən 1.100 manata qaldırmaq (özü də, 1 martdan!) haqqında Rəyasət Hey'ətinin qərarını təsdiqləmişdi. İsgəndər Rzazadəni həbsindən yalnız 2 ay sonra - 1937-nin 9 sentyabrında EA AzF Rəyasət Hey'ətinin 21 saylı protokoluyla "ifşa olunmuş xalq düşməni" adı altında vəzifəsindən götürdülər. (Bu qərarı artıq yeni sədr Yaqubov imzalamışdı, çünki Vəlibəyovu da "xalq düşməni" etmişdilər...) .

YENİ İL GECƏSİ QƏTL

Allahın hökmlərindən kənara çıxanlar,
əlbəttə, (özlərinə) zülm edənlərdir.
(Qur'an, "əl-Bəqərə": 229)

17 noyabr 1937-də aparılan sonuncu istintaqdan - müttəhimi güllələməkçün yetərincə əsas əldə edildikdən sonra işgəncələr dövrü bitdi. Bu vaxt artıq Moskvada Çiçinadze də güllələnmişdi. Həmin ilin dekabrında İsgəndər Rzazadəyə qarşı ittiham qətnaməsi irəli sürüldü. Bu sənəddə göstərilirdi ki, 1931-də Çiçinadze, 1933-də Fərəczadə ilə əksinqilabi təşkilatda əlaqə yaradan İ.Rzazadə başqalarını da bu təşkilata cəlb etməklə Azərbaycanın energetika təsərrüfatında pozuculuq-təxribatçılıq işlərinə rəhbərlik edib. Əslində Çiçinadzeyə qarşı tərtib olunmuş ittiham qətnaməsindən (bu qətnamənin bir surəti İ.Rzazadənin istintaq sənədlərinin içərisindədir) çıxarışa bənzəyir - burada, sadəcə, ittihamların həcmi azaldılıb.

İsgəndər Rzazadə konkret olaraq bunlarda suçlandırıldı:

1) Azərbaycandakı əksinqilabi milliyyətçi, üsyançı, trotskiçi, terrorçu təşkilatın üzvü olub;

2) Azərbaycanda Sovet hakimiyyətini devirmək məqsədi güdən silahlı üsyanın hazırlanmasından xəbəri olub;

3) əksinqilabi milliyyətçi, trotskiçi təşviqat aparıb;

4) Çiçinadzenin göstərişlərinə uyğun olaraq Azərbaycanın energetika təsərrüfatında pozuculuq törədən qrup yaradıb;

5) 1931-37-ci illər ərzində Səlimxanov, Zolotaryov, Daidbəyov və Anfinogenovla birgə aşağıdakı əksinqilabi pozuculuq işlərini həyata keçirib:

a) Azərbaycanın həlledici iri SES-lərindən olan Qarasaqqal və Tərtər SES-lərini pozuculuqla layihələndirib;

b) yerli elektrik stansiyalarının: Nuxa, Quba, Qazax və Cəbrayıl SES-lərinin layihələndirilməsini və inşasını pozub;

v) Azərbaycanın elektrikləşdirilməsinin baş planının tərtibində pozuculuq edib;

6) V.A.Çiçinadzenin Zaqafqaziyanın energetika təsərrüfatında pozuculuq fəaliyyətindən xəbəri olub.

DTİ 3-cü şö'bəsinin müvəqqəti rəisi Xocamirovun tərtib etdiyi bu ittiham qətnaməsində onun V.A.Çiçinadze, Əsgər Fərəczadə və Ruhulla Axundovun ifadələrinə əsasən ifşa olunduğu göstərilir.

30 dekabr 1937-də SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının hazırlıq iclasında sədr - diviziya hərbi hüquqşünası Nikitçenko, üzvlər: diviziya hərbi hüquqşünası İyevlev və briqada hərbi hüquqşünası İşşenko, katib Kudryavtsev, baş hərbi prokuror, korpus hərbi hüquqşünası Rozovski ittiham qətnaməsini təsdiqlədilər və qərar çıxardılar: **"İşi qapalı məhkəmə iclasında şahidləri çağırmadan və ittiham və müdafiə tərəflərinin iştirakı olmadan dinləməli".**

"Məhkəmə" 31 dekabrda gecə saat 22-də başlandı, cəmi 20 dəqiqə çəkdi və Azərbaycanın görkəmli oğluna ÖLÜM HÖKMÜ çıxardı. Bu HÖKM BÜTÜN DÜNYADA, ELƏCƏ DƏ SOVETLƏR BİRLİYİNDƏ İNSANLARIN YENİ İLİ BAYRAM ETDİYİ BİR ZAMANDA - 1937-NİN 31 DEKABRINDAN 1938-İN 1 YANVARINA KEÇƏN GECƏ İCRA EDİLDİ!!!

Bütün həyatını insanların gecəsinin də gündüzə çevrilməsinə, onların işıqlı yaşayışına həsr etmiş ən şərəfli bir sənətin yiyəsinin ömür çırağını 40 yaşındaca söndürdülər, həm də haçan! Bu görünməmiş vəhşiliyi yalnız KOMMUNİSTLƏR edə bilərdilər və onlar da etdilər! Bəli, heç bir dəlil-sübut olmadan zəkalı bir ALİMİ, özü də BAYRAM GECƏSİ qətlə yetirməyə yalnız və yalnız dünyanın ən dəhşətli, ən amansız insanları olan KOMMUNİSTLƏR'in əxlaqı yol verə bilərdi!

Məhz minlərcə İsgəndər Rzazadənin belə ürəkgöynədən taleyi bu gün riyakarcasına döşlərinə döyərək dünən xalq yolunda canlarını qurban verdiklərinə və xalqa cənnət bəxş etdiklərinə and içərək cürbəcür nağıllar uyduran həmin mənfur Lenin - Stalin tör-töküntülərinə şəxsən mən heç vaxt bəraət qazandırmayacağam! (Görünür, İsgəndər Rzazadənin özü də kommunistlərin təbiətinə dərindən bələd olduğuna görə KOMMUNİST PARTİYASI'nın üzvü olmamışdı...).

İsgəndər Rzazadəyə qarşı vəhşilik yalnız onu güllələməklə bitmədi. Bəlkə də bu gün çoxları inanmayacaq, ancaq həqiqətdir - onun ölümü haqqında ailəsinə heç bir xəbər verilməmişdi. 7 fevral 1955-də oğlu Nazim Daxili İşlər Nazirliyinə yazırdı ki, mənim atam, *"əldə etdiyim mə'lumatlara görə, 10 il iş alıb"* və **"1947-Cİ İLDƏ BİZ ONUN QAYIDACAĞINI GÖZLƏYİRDİK, ANCAQ ONDAN İNDİYƏDƏK HEÇ BİR XƏBƏR YOXDUR"**. Oğul adı çəkilən nazirlikdən dönə-dönə xahiş edirdi ki, atam bəraət qazanıbsa, sağdırsa mənə xəbər verin görək biz ONUN EVƏ QA-

YITMASINI HAÇAN GÖZLƏYƏK... (Təxminən eyni məzmunlu ərizəylə 27 iyul 1955-də qardaşı Qafar da DTK-ya müraciət edib).

...Yalnız ölümündən 19 il sonra həmin kommunistlər suçsuz İsgəndər Rzazadənin öldürüldüyünü ailəsinə bildirdilər və günahsız olduğuna görə 21 avqust 1956-da ona bəraət verdilər!..

DAĞILAN TİFAQ

(Allah) istədiyinə kömək edər.
O, yenilməz qüvvət, mərhəmət sahibidir!
(Qur'an, "ər-Rum": 5)

İsgəndərin tutulması ilə Rzazadələr ailəsinin başqa üzvlərinin də ağır günləri başlandı. Qardaşı - texnika elmləri namizədi, Azərbaycanda günəş enerjisindən istifadə üzrə ilk mütəxəssis **Qafar Rzazadə (1894-1968)** uzun illər "xalq düşməninin qardaşı" damğasının ağır boyunduruğu altında əzildi. Bacısı - sovet Azərbaycanının ilk qadın həkimlərindən biri olan **Firəngiz xanım Səfərova (1900-1983)** ikiqat əzaba uğradı. Birdən-birə iki "xalq düşməni" - Azərbaycan SSR-in torpaq komissarı (naziri) olan əri **Həsən Səfərov**'la və qardaşı İsgəndərlə qohumluğu üstündə onu da 1938-də tutub həbs düşərgələrinin cəhənnəmini göstərdilər. 1956-da bəraət alan Firəngiz xanım ana yurduna qayıtmaqdan çəkindi, Sverdlovska gedib kiçik qızının yanında yaşadı. (Onun böyük qızı **Zara xanım Səfərova** respublikanın tanınmış müəllimlərindəndi).

İsgəndərin ata-anasız qalmış uşaqları yalnız xalaları **Aliyə xanım Tahirova** və dayıları **Həsən Tahirov**'un qayğısı sayəsində sağ qaldılar. Doğrudur, Elmira xanım ərinin - tarixçi **Sultan Sultanov**'un soyadını götürməklə üstünə yağan zərbələrin sayını nisbətən azalda bildi, ancaq kənd təsərrüfatı elmləri namizədi Nazim Rzazadə psixoloji sarsıntılardan birdəfəlik qurtulmaqçün ali təhsil aldığı Moskva şəhərində qalıb ömürlük burada yaşamağa üstünlük verdi.

***

Ana dilimizdə qədimdən-qədim, şirindən-şirin bir söz var - *"ərdəm"*. Mə'nası *"qeyrət"* deməkdir. Ancaq ərdəm *güc* ilə, *enerji* ilə yoğrulmuş qeyrətdir. Bütün alim gücünü və enerjisini doğma Azərbaycanımızın işıqlanmasına həsr etmiş ərdəmli alim İsgəndər Rzazadə energetika elmimizin beşiyi başında ərdəmlə, qeyrətlə dayanmışdı. O, millətimizin ləyaqətli oğlu idi. Belə şərəfli oğulların adını yaşatmaq millətimizə başucalığı gətirər!

28-29 yanvar 1989.
(2000-in aprel - iyununda yenidən işlənib).

İÇİNDƏKİLƏR

Müəllifdən.....3

Axtarış.....4-7
Övladlar tapıldı 7
Kimdir İsgəndər Rzazadə?.....8-10
Müsavat hökumətinin oxutduğu tələbə 10-11
Mühəndis.....11-12
Müəllim.....12-14
Alim.....14-16
Faciə.....16-18
Həbs.....19-20
Nə üstündə?.....20-22
Dözümsüzlük, yoxsa..... 23-26
Yeni il gecəsi qətl.....26-28
Dağılan tifaq 28

İsgəndər Rzazadənin ömür yolu fotolarda.....15-22

2000
362